

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ז

עורכים:

יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ה (2025)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:

המכון לחקר תולדות הצינונות ביחידת המדען הראשי בקרן קיימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המחלקה ללימודי ארץ ישראל על שם מרטיין (זוס) אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ה (2025)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות ישיב גלר

עורכים: יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	נועם בר דוד כתובות מרשה בבחינה חישובית: סטטיסטיקה ומרחב
21	עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד גילוייה של מנהרה החוצה את קו פרשת המים הארצי בתוואי אמת המים העליונה לירושלים ומשמעותה
43	ארז גירון חידת האנטוניה – יציאה מהסבך
65	יוסף שפייזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה
85	עמיחי שוורץ עניין של השקפה – לתולדות האתר נבי יקין, ממזרח לחברון
109	מיכאל טשרנין הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים
139	ערן גליק יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ ישראל
165	דבורה גלעדי ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט
193	יורם אלמכיאס מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון
213	יוסי שפנייר "מוצלי אש-עציון" – קורות ספרי התורה של גוש עציון בעלייה להתיישבות, במלחמה, בשבי ובתקומה
235	סימביוקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרית ינוחניה, אהוד ויס צמחי הפולחן בגת פלשתים – עדות ממקדשי שפת נחל האלה
257	עמוס פרומקין המשבר האקלימי הקודם – התקופה הבין-קרחונית האחרונה בישראל
273	רשימת משתתפים
5*	תקצירים באנגלית

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה התשיעי, ומסכם את דברי שני הכנסים שנערכו בשנתיים האחרונות. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שהפכו כבר למסורת, ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר המשלימה את היכרותנו עם ארץ יהודה. לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית לצד הנחלת המורשת לציבור. בקובץ שאתם אווזים בידיכם כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, שנים עשר מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות נוספות ובלתי ידועות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו גם הכנס, מחולק תמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע ועת חדשה. החיבור בין המרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, בקובץ אחד תוכלו לקרוא על הצעה חדשה לזיהויה של מצודת האנטוניה, על חידושים בחקר אמות המים לירושלים מימי הבית השני, ולצד זה מאמרים על ספרי התורה של גוש עציון שהובאו עם תושבי הקיבוצים לשבי ועל ספרי הזיכרון שנכתבו ביישוב העברי בארץ ישראל לזכר חללי פרעות תרפ"ט.

זה המקום גם להודות לצוות ההיגוי, אשר משקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר, ולעורכים ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ וד"ר נדב פרנקל.

הוצאתו של כתב העת תוך כדי מלחמת חרבות ברזל, ותוך כדי גיוסם של חלק מהעורכים ומהכותבים לשירות מילואים ממושך, מעידה על חוסנו של בית ספר שדה ועל חשיבותו של מחקר ולימוד ידיעת הארץ גם בזמנים של סופה וסער, בבחינת 'עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל'. אנו מתפללים לשיבת החטופים שעוד מוחזקים ברצועת עזה, ולניצחון מהיר במלחמה בכל החזיתות.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא ועמיחי נעם, בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ה (2025)

הקדמת העורכים

הקובץ 'מחקרי ארץ יהודה' יוצא לאור זו הפעם השביעית, לאחר הפסקה בת שנה בשל מלחמת חרבות ברזל, וגיוסם של חלק מהכותבים והעורכים לשירות מילואים. בקובץ מוגשים מחקרים חדשים העוסקים בארץ יהודה מתחומי מחקר שונים: ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה היסטורית, היסטוריה, ומדעי הטבע. רוב המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכנסים שנערכו בבית ספר שדה כפר עציון בשנים תשפ"ג-תשפ"ה, ולצידם מאמר עצמאי.

שנים עשר המאמרים המופיעים בקובץ עברו שיפוט בידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים בחלוקה לשלושה תחומי מחקר, ברצף כרונולוגי: שישה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית; ארבעה דנים בעת החדשה; ושניים בעולם הטבע.

המאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציע ניתוח מחודש לממצאים ישנים. במאמר בוחן נועם בר דוד את הכתובות שהתגלו במרשה שבשפלת יהודה בכלים חישוביים. השימוש במתודה המתקדמת שופך אור על המבנה החברתי ועל החיים העירוניים בעיר בתקופה ההלניסטית. המאמר השני עוסק במשמעות גילוי מנהרה חצובה בתוואי אמת המים העליונה לירושלים. המחקר, שנערך בידי עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד, תורם נדבך של ידע נוסף לנושא, שהיה אחד מתחומי המחקר הראשונים שבהם עסקו מדריכי בית ספר שדה כפר עציון לאחר הקמתו. יעדה של מערכת האמות – ירושלים – הוא נושא המאמר השלישי. במאמר מציע ארז גירון פתרון חדש לשאלה מרכזית הקשורה לטופוגרפיה העירונית של ירושלים בשלהי ימי בית שני, מיקומה של מצודת האנטוניה. מליבה של ירושלים בתפארתה מוביל המאמר הרביעי אל הפריפריה העירונית לאחר חורבן הבית השני. במחקר המקיף, המבוסס על ניתוח מרחבי, בוחנים יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר את המערך היישובי בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה ואת השינויים שעבר בעקבות המרד הגדול.

שני מאמרים הוקדשו למחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים מימי הביניים, הבוחנים אתרים בנופי הספר של ארץ יהודה. המאמר הראשון מוקדש לאתר נבי יקין, מדרום מזרח לחברון. במאמר מציע עמיחי שוורץ סקירה היסטורית מקיפה של תולדות האתר, והתפתחות המסורות הקשורות אליו, בהקשר למיקומו במרחב. המאמר השני מוקדש להרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית. המחקר, הכולל סקירה היסטורית של מגוון מקורות כתובים מסוגות שונות, מאיר תקופה עלומה שבמהלכה עברה סביבה זו שינוי ניכר.

היבטים שונים בהיסטוריה של ארץ יהודה בעת החדשה מוצגים בארבעה מאמרים, העוסקים בתובנות חדשות על אירועים מהמאה הקודמת. המאמר הראשון עוסק בתיירות ליריחו ובהשפעותיה החברתיות והכלכליות על המרחב. במאמר בוחן ערן גליק את המבקרים השונים בעיר בין שלהי התקופה העות'מאנית לסוף המנדט הבריטי, תקופה שכמעט לא נחקרה בתולדות העיר החשובה. יריחו היא אבן בוחן להתפתחות התיירות בארץ ישראל כולה עם ראשיתה של העת החדשה, על היבטיה הלאומיים, הדתיים והכלכליים.

במאמר השני בוחנת דבורה גלעדי את הנצחת חללי פרעות תרפ"ט בעיר חברון באמצעות סקירת ארבעה ספרי זיכרון שראו אור סמוך לטבח, כאשר כל ספר הדגיש זווית אחרת בפרעות ובזיכרון הנרצחים. ספרים אלו לא זכו להצלחה, ובמחקרה מציעה גלעדי סיבות לכישלון דרכו היא לומדת על ניסיונם של היישוב היהודי בארץ ומוסדותיו להפיק לקחים מהפרעות. מאמר נוסף מוקדש גם הוא לעיר האבות חברון, ובו דן יורם אלמכיאס במפגש בין חדש וישן, בין חברי גדוד העבודה והקהילה היהודית בעיר. במאמר הוא מצביע על החותם המשמעותי, אך הסמוי, שהותיר המפגש בליבם של חברי גדוד העבודה. המאמר הרביעי בשער זה מוקדש לקורות ספרי התורה שהשתייכו לקיבוצי גוש עציון לפני מלחמת העצמאות. הסקירה מעניקה מבט מזווית לא שגרתית על ההיסטוריה ההתיישבותית של גוש עציון משלבי הקמתו ועד לאחר מלחמת העצמאות, ומדגישה את הסמליות שייחסו קהילות קיבוצי הגוש לספרי התורה בימי השבי והחורבן, ואף בזמן החזרה למדינת ישראל בתום תקופת השבי.

שני מחקרים הוקדשו לתחומי מדעי הטבע. הראשון מסכם מחקר ארכיאולוגי-בוטני שנערך בידי סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרינה ינוחנה ואהוד ויס, שבו נבחנו שרידים בוטניים שנמצאו במקדשי העיר התחתית של תל צפית, המזוהה כגת פלשתים. המחקר מאיר את מנהגי הפולחן של התרבות הפלשתית בתקופת הברזל, היבט משמעותי בחייהם של בני הזמן, אשר הידע הקיים על אודותיו מועט. במאמר השני מוצג שחזור אקלימי של התקופה הבינ־קרחונית האחרונה (116,000–131,000 שנה לפני זמננו), שבוצע בידי עמוס פרומקין. הוא כולל ניתוח איזוטופי של משקעי מערות ומחוזונים נוספים, והשלכותיו משמעותיות גם להתמודדות עם שינויי אקלים הצפויים בעתיד.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שנרתמו למלאכה, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. תודתנו שלוחה גם לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטיין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי על עריכה לשונית מוקפדת ולסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס. תודה אחרונה להנהלת בית ספר שדה כפר עציון, לעובד גמלא המנכ"ל ולעמיתי נעם הסמנכ"ל, על תמיכה, סיוע, והצבת רף גבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם ארץ יהודה גם בעת מלחמה. אנו מקווים ומתפללים כי כאשר קובץ זה יראה אור יהיו החטופים בחיק משפחותיהם.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ, ד"ר נדב פרנקל

הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים

מיכאל טשרנין

מבוא

ערב הכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל, בסוף שנת 1516, ספר המדבר בסביבות הרודיון היה, כפי שנראה בהמשך, אזור חקלאי שבו התקיימו שני כפרים גדולים יחסית – תקוע ובית תעמר. בסמוך לו היו גם כמה כפרים קטנים יותר (מזרע), שהיו ברובם כפרייבת של שני הכפרים הגדולים. מהמקורות הכתובים מסתבר שחלק ניכר מהאוכלוסייה, שמנתה כמה מאות אנשים בראשית המאה הט"ז, הייתה נוצרית. הנוצרים היו רוב האוכלוסייה בכפר תקוע, וכנראה גם בחלק מכפרייבת שלה. במהלך המחצית השנייה של המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז – בסוף התקופה הממלוכית – ביקרו בסביבה באופן תכוף יחסית צליינים נוצרים, שחלקם אף העלו על הכתב את רשמי מסעם. מוקד המשיכה המשמעותי היה הכפר תקוע, שבו על פי המסורת שראשיתה במאה הד' לסה"נ, בכתביו של אוסביוס, נקברו הנביא עמוס, ישעיהו וחבקוק (Pringle 1998: 348-350).

בין הנוסעים האירופאים שביקרו באזור הרודיון ותקוע בפרק זמן זה יש לציין את הנזיר השווייצרי פליקס פאברי (Felix Fabri), שהגיע בין השנים 1480–1483, את הנוסע הפלמי יואוס ואן גיסטלה (Joos van Ghistele) בין השנים 1481–1485, את הנזיר האיטלקי הפרנציסקני פרנצ'סקו סוריאנו (Francesco Suriano) בסביבות שנת 1485, ואת הנוסע הוונציאני ברבונה מורוזיני (Barbone Morosini) בשנת 1514 (Fabri 1893: 40; Zeebout 1998: 130; Suriano 1949: 133; Cruciani 2002: 302).

חלק מהנוסעים הגיעו במהלך סיוריהם גם להרודיון, הקרוב לתקוע והבולט בשטח בזכות צורתו המיוחדת, והשאירו תיאורים של המקום בעת ההיא. החשוב מבין תיאורים אלה הוא כמובן תיאורו של פליקס פאברי. הוא מציין לראשונה את המסורת הקושרת את המקום לקבוצת אבירים צלבנים פרנקים שהתבצרו בו עם משפחותיהם במשך 30 שנה לאחר קרב קרני חטיין, והצליחו לעמוד מול האויבים המוסלמים במשך כל התקופה הזו. הם נאלצו לנטוש את המקום לאחר שכל נשותיהם מתו לפתע במגפה מסתורית שגבתה את חייהן של הנקבות בלבד – מילדות קטנות ועד זקנות מופלגות (Fabri 1893: 40).

פאברי היה המבקר הראשון שכינה את המקום בשם 'בתוליה' (Betulia), שהפך בהמשך לכינוי המקובל להרודיון בפי הנוסעים האירופאים במאות הט"ז–י"ט, לצד השם הנוסף – 'הר הפרנקים' (Frankenberg, Mons Francorum).

שתי המאות הראשונות של התקופה העות'מאנית, ט"ז–י"ז, הן 'קו פרשת מים' הנובע מהיחלשות השלטון המרכזי. מאזור מזרע הנשלט פחות או יותר בידי השלטון המרכזי, שאף הצליח לערוך בו ארבעה מפקדי אוכלוסין במאה הט"ז, הוא מאבד את אופיו החקלאי והופך לחלק מהשימון. השבטים הבדואים דוחקים את אוכלוסיית הקבע, ולקראת

המחצית השנייה של המאה הי"ז מחרבים את מרבית היישובים (שמואלי 1970: 29). צאצאי המתיישבים החדשים – בני שבט ערב אל-תעאמרה – יושבים עד היום במרחב. שינויים מרחיקי לכת אלה השפיעו כמובן גם על מספר המבקרים מחו"ל. אם במהלך המאה הי"ז מוכרים לנו שישה נוסעים אירופאים, במאה הי"ח אנו מכירים רק שניים שהעזו לעשות זאת.

במאמר זה¹ אנסה לשרטט את התמורות ההיסטוריות והדמוגרפיות שחלו בסביבת ההרודיון במהלך מאתיים השנים הראשונות של השלטון העות'מאני, שהובילו בסופו של דבר להפיכתו לחלק מהשימון למשך מאות השנים הבאות. לצורך מטרה זו אסתייע בארבע קבוצות של מקורות כתובים הקשורים לתולדות האזור:

1. תיאורי שמונה נוסעים אירופאים מהמאה הט"ז ועד ראשית המאה הי"ח, רובם ביקרו בארץ במהלך המאה הי"ז.

2. מקור חשוב השופך אור על המצב הדמוגרפי של הסביבה במהלך המאה הט"ז הוא ספרי הקדסטר העות'מאניים-הדפתרים (Tapu Tahrir Defterleri), המסמכים את תוצאות מפקדי האוכלוסין שנערכו ברחבי המחוז (סנג'ק) של ירושלים. בדפתרים יש מידע אודות גודל האוכלוסייה ועל ההשתייכות הדתית ביישובים השונים. יש לזכור שמחברי הדפתרים לא מנו את כל תושבי היישובים, אלא רק ציינו את מספר בתי האב (ח'אנה) ואת שמותיהם. כדי לקבל הערכה של מספר תושבי כפר זה או אחר יש להכפיל את מספר בתי האב פי חמישה – מספר הנפשות המקובל בבית אב באותה עת. נוסף על כך, בדפתרים מצוין מידע על אודות ההכנסות השנתיות של כל יישוב מהגידולים החקלאיים ואת חלוקת ההכנסות בין הבעלים השונים. מניתוח מקור זה מסתבר שחלק ניכר מהאדמות באזור הרודיון היו שייכות להקדשים הדתיים (וקוף) שנוסדו בסוף התקופה הממלוכית. חלק ניכר מהאדמות היו נחלותיהם של בני חיל הפרשים הכבד העות'מאני – הספאהים – שהיו אמונים על שמירת הביטחון בסביבת ירושלים. נחלות אלה נקראו בשם תימאר (تيمار)² או זעאמה (زعامة)³.

3. מקור נוסף הוא הסג'לאת – רשומות בית המשפט השרעי של ירושלים, המכסות את מרבית התקופה העות'מאנית החל משנת 1529. המסמכים, העוסקים בעיקר בעיר ירושלים, מספקים גם מידע רב בקשר לאירועים פוליטיים, כלכליים ודמוגרפיים ביישובים בסמוך להרודיון במהלך המאות הט"ז–י"ז.⁴

4. ספרי מסורות של תושבי האזור הנוכחיים, בני השבט ערב אל-תעאמרה ומשפחות נוצריות מבית לחם שאבותיהם היגרו לעיר מסביבות תקוע, שהובאו לדפוס במחצית השנייה של המאה הכ'. הספרים משלימים את המידע שלא מופיע בשלוש הקבוצות הראשונות.⁵

א. הרודיון וסביבתו בתיאורי הנוסעים האירופאים במאות הט"ז–י"ח לסה"נ

סביבת ההרודיון אף פעם לא הייתה בטוחה בשל קרבתה למדבר, שבו היו שבטי נוודים שנהגו להתקיף מדי פעם בפעם את אזורי המזרע ואת עוברי האורח שנעו בדרכים. כבר בראשית התקופה הצלבנית העיד הנזיר הרוסי בן התקופה, האב דניאל, שבדרך מתקוע

לבית לחם הוא נזקק לליווי של שומרים חמושים "בגלל הסרקנים הרבים שמסתובבים בהרים אלו ומבצעים בהם מעשי שוד" (Prokof'eva 1984: 56).

נראה שגם במהלך התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות'מאנית הביטחון נותר מעורער, והביא לכך שרק נוסעים וצליינים מעטים העזו לבקר ממזרח ומדרום-מזרח לבית לחם. הנוסע והצייר ההולנדי קורנליוס דה ברוין, שביקר בהרודיון בסביבות שנת 1682, מעיד מפורשות שאזור זה "כמעט לא מבוקר על ידי הצליינים" (de Bruijn 1698: 274). נטישת שרידי האוכלוסייה הנוצרית בראשית המאה ה־17 וחורבן המקומות הקדושים לנצרות שמשכו את הצליינים (כמו קבר עמוס בכפר תקוע) גרמו אף הם לירידה במספר המבקרים הזרים.

הנוסע האירופאי הראשון שביקר בהרודיון בראשית התקופה העות'מאנית היה הצליין הצרפתי גרפין אפאגרט (Greffin Affagart, 1490-1557), שהגיע לארץ הקודש בשנת 1533. מתוך דבריו מסתבר שהוא אף עלה לפסגת ההרודיון וצפה בשרידי המבצר הקדום במקום:

ארבעה מילים מזרחה משם יש הר תלול בשם ביתוליה. אין מדובר בביתוליה שבה יהודית הרגה את הולופרנס, אשר נמצאת בגליל, אלא במקום שבו התבצרו הצלבנים לאחר שגורשו מירושלים, בזמן שהמתינו לסיוע מהנוצרים. בהר זה הקימו מבצר ושהו בו במשך זמן רב, אך לבסוף, כשהם נחלשו ואויביהם התרבו, נאלצו להימלט אל הרי הלבנון, שם נותרו עד היום. בשל היעדר אנשי דת ומורים ביניהם, אבד להם הידע על אמונתם, והם הפכו לעמי הארץ, חסרי אמונה וחוק. עם זאת, הם עדיין מודים כי הם צאצאי הצרפתים. טיפסנו על ההר וראינו את שרידיהם של הביצורים המופלאים (merveilleuses forteresses) אשר ניצבו שם בעבר" (Affagart 1902: 138).

בהמשך המאה ה־17 אף אחד מהצליינים האירופאים המוכרים לא הגיע להרודיון וסביבתה. שני הנוסעים היחידים שהתייחסו למקום וצפו בו מרחוק – מכיוון בית לחם – הם הנוסע הוואלוני (בלגי דובר צרפתית) ז'אן זואלארט (Jean Zuallart, 1541-1634) והנוסע הפלמי יאן ואן קוטביק (Jan van Cootwijk, Johannes Cotovicis, 1629-?). שניהם זיהו בטעות את הרודיון עם תקוע המקראית (Zuallart 1608: 220; Cotovicus 1619:225).

הנזיר הפרנציסקני הצרפתי אז'ן רוז'ה (Eugène Roger, 1640-?), ששהה בארץ בין השנים 1629-1634, ביקר בהרודיון ובסביבה בשנת 1631, והוא המקור האחרון שמתאר את הכפר תקוע כמיושב. מדבריו עולה שבעת ההיא הנוצרים נטשו סופית את הכפר, והכנסייה מעל קברו המסורתי של הנביא עמוס, הוסבה בידי המוסלמים המקומיים למסגד. רוז'ה מציין גם מסורת ייחודית, שאין לה מקבילות בשום מקור אחר, על התבצרות הנוצרים המקומיים במשך שנתיים על פסגת ההרודיון בעת מלחמתם עם המוסלמים המקומיים בתקופת שלטונו של הסולטאן העות'מאני סולימאן המפואר (1520-1566). להלן דבריו:

במרחק של שתי פרסאות מבית לחם, מזרחה, ישנה גבעה שצורתה כצורת חרוט סוכר. היקפה הוא אלף צעדים, גובהה מעט פחות, והעלייה אליה קשה. על פסגתה בנו הנוצרים מבצר אשר המקומיים קוראים לו "בית אל-פרנג'י" (Bethle-el-Frangi), כלומר "ביתוליה של הפרנקים". הנוצרים נסוגו למקום זה כדי להתבצר מפני הסולטאן סולימאן כאשר השתלט על ארץ הקודש. הם החזיקו

במקום במשך שנתיים, בתקווה לקבל סיוע מן הנצרות, אך לבסוף נאלצו להיכנע. כיום מתגוררים במקום ערבים המעמידים את אוהליהם על הפסגה ומאכסנים את מקניהם במערות ובקמרוןות של המבנים ההרוסים. ביתוליה של הפרנקים נבנתה על ידי הנוצרים כדי להתגונן מפני צלאח א־דין, והם עמדו במצור במשך ארבעים שנה.

עיר תקוע... נבנתה על ידי רחבעם, בנחלת שבט יהודה, על הר במרחק שתי פרסאות מבית לחם, דרומה. כאן נולד הנביא עמוס, וכאן נקבר. על מקום קבורתו נבנתה כנסייה, אשר קמרוןותיה נהרסו בידי התורכים, אך רוב הקירות המקיפים אותה עוד נותרו על תילה. בתוך קירות אלו ישנו מסגד קטן שבו המוסלמים מקיימים את פולחניהם. ניתן להבחין גם בשרידי מבצר המעידים כי המקום שימש כעמדה מבוצרת. [בכפר תקוע, מ"ט] יושבים עדיין מוסלמים (Mores) המתגוררים במקום ומעבדים את האדמה, אשר הינה פורייה ונעימה. מסביב לאזור פזורים מספר כפרים עלובים, שבהם חיים ערבים אשר הפכו להיות נתיניו של הפאשה של ירושלים. אף על פי שהם מעבדים את הקרקע, הם לא חדלים מפשיטות וביזה במקומות שונים. אך ערביי המדבר (Arabes des campagnes) שונאים אותם, משום שהם הפכו לנתיניהם של הטורקים (Roger 1664: 211-212).

במקום אחר מספר רוז'ה כי כרם בין כפר ארטס לתקוע נהרס בידי הבדואים. לדבריו, המקום משמש כיום חניה של "ערבים – בעלי הדגלים הלבנים":⁶

כל הארץ הזו הייתה, פעם, כרם אחד גדול שמענביו הפיקו יין משובח. אך כיום אין לכך שום זכר, שכן באזור זה הערבים של הדגלים הלבנים (Arabes de la Banniere Blanche) נוהגים לתקוע את מחנותיהם בראש גודיהם. הם מעבדים חלק מאדמות האלו (Roger 1664: 207).

תיאורו של הנזיר הפרנציסקני ממוצא פלמי ברנרדינוס סוריוס (Bernardinus Surius), ששהה בארץ הקודש בין השנים 1644–1647 ומילא תפקידים ניהוליים שונים בסניף המקומי של המסדר הפרנציסקני, חשוב מאוד לעניין תיאורן נטישת הכפר תקוע: סוריוס הוא המקור הראשון שמציין את תקוע כמקום חרב בעת ביקורו בה. להלן דבריו:

במרחק לא רב מבית לחם, על הר בדרום, נמצאת עיר תקוע, אשר נבנתה על ידי רחבעם. במקום זה נולד ונקבר הנביא עמוס. עדיין ניתן לראות שם חורבות של כנסייה עתיקה. כמו כן, ידוע כי האשה החכמה ששלח יואב אל דוד, כדי להביא לפיוס בעקבות רציחתו של אמנון בידי אבשלום, מוצאה היה ממקום זה. במרחק שתי פרסאות מכאן לכיוון מזרח ניצב הר אחר, אשר היקפו כאלף צעדים וגובהו כמעט זהה. בראשו בנו הנוצרים מבצר אשר המקומיים מכנים "ביתוליה של הפרנקים" (Bethli el Frangi). מבצר זה נותר בידיהם שנים מספר לאחר שצלאח א־דין כבש את כל שטחי הנוצרים, אך כיוון שלא קיבלו סיוע חיצוני, הלכו והתדלדלו בהדרגה עד שנכנעו.

בעת מסעי מירושלים לבית לחם עם הכומר הרו (Heraut) ראיתי במרחק לא רב איש מוסלמי (More) רכוב העוקב אחרינו. חששתי שמא בכוונתו לתקוף אותנו, ולכן עצרתי ונעמדתי בתקיפות. אולם הוא פנה אליי בנימוס והראה לי את זרועו,

עליה היה חקוק צלב, כסימן לאמונתו בישוע המשיח. מכיוון שהצלחתי להבין מעט את דבריו הסקתי כי מוצאו מביתוליה או מסביבתה, ומכך הנחתי שהוא צאצא לצלבנים שנותרו באזור ההרים ושמרו ככל יכולתם על דתם הנוצרית (Surius 1666: 535).

בקטע אחר מתאר סוריוס (בדיוק כמו רוז'ה, שביקר בארץ כ-15 שנה לפניו) את חורבן הכרמים: "האזור כולו היה בעבר מכוסה כרמים שהניבו יין משובח ביותר, אך כיום לא נותרה בו אף גפן. ראינו שם להקות של ערבים נודדים, אשר אילצו אותנו לשוב על עקבותינו" (Surius 1666: 540).

הנוסע הצרפתי ז'אן דובדאן (Jean Doubdan, 1600-1670) עבר במסעו בסמוך לתקוע בשנת 1652, אך לא זכה להעפיל להרודיון. גם הוא מעיד על חורבנה ועל נטישתה של תקוע בעת ההיא: "בהמשך הדרך, בהגיענו כשישה מיילים מזרחה-דרומה, הראו לנו הר שעליו היה בעבר הכפר תקוע, אשר כיום חרב לחלוטין..." (Doubdan 1661: 363-364).

האציל הגרמני יליד שלזיה, פרנץ פרדיננד פון טרואילו (Franz Ferdinand von Troilo, 1635-1704), ביקר בהרודיון ובחורבות תקוע בשנת 1666, והשאיר תיאור מעניין של שני האתרים. פון טרואילו הוא הנוסע הראשון המזכיר בכתביו את אגן הטבילה המפורסם מחורבות תקוע (איור 1):

איור 1: אגן הטבילה מח'רבת תקוע בתחריט מספרו של צ' וילסון (Wilson 1881:188).

לאחר שנסענו מרחק של כמייל גרמני אחד לכיוון דרום-מזרח הגענו לכפר קטן הנמצא למרגלותיו של הר די גבוה, שגובהו כחצי מייל גרמני. המקום נקרא "ביתוליה". עם זאת, זאת לא אותה ביתוליה שהינה עיר מולדתה של יהודית הנמצאת בגליל, אלא מקום אחר הנמצא ביהודה: לדעתי זאת היא בית צור, שאליה נסוגו מספר לוחמים נוצרים לאחר אובדן העיר הקדושה ירושלים. הם נשארו שם כארבעים שנה, בזכות אומץ ליבם וחוזק המקום עליו הם הצליחו להגן במידה רבה. בסופו של דבר, בגלל מחסור במזון ובנשים, מספרם הצטמצם והם מתו בזה אחר זה בתוך מקום זה.

אני, יחד עם חברי למסע והמתורגמן שלנו, עלינו כדי לתור את המקום, אך לא ראינו אלא חלקי חומות גדולות שהתמוטטו, מכוסות בעשבים ובעצים, עם חפירות עמוקות, ערוצים ומערות חצובות בסלעים. מכך יכולתי בקלות להסיק כי המבצר הזה היה בעל משמעות רבה פעם...

לאחר מכן, נסענו עוד כמייל גרמני אחד משם, והגענו לעיר תקוע הממוקמת על ההר, שהינה כהרוסה לחלוטין, ממוקמת על הר... משרידי החורבות הרבות במקום ניתן להסיק כי עיר חזקה עמדה כאן בעבר. בין השאר ראיתי גם אבן גדולה ועגלגלה, חצובה עמוקות, שלדעתי שימשה כאגן טבילה בכנסייה שם" (von Troilo 1676: 313-314).

אחד התיאורים המפורטים והחשובים של ההרודיון וסביבתו במהלך המאה ה"ז הוא פרי עטו של הנזיר הישועי והמיסיונר הצרפתי, האב מישל נאו (Michael Nau, 1633-1683). הוא ביקר בארץ הקודש בשנת 1674 כבן לווייתו של השגריר הצרפתי באימפריה העות'מאנית – המרקזי שארל דה נואנטל (Charles Olier de Nointel, 1635-1685). להלן תיאורו של נאו:

לאחר ששהינו מספר ימים בדבקות בתפילותינו, יצאנו לבקר באתרים החשובים הסמוכים. ביקרנו במקומות שאינם נראים בדרך כלל, משום שההליכה אליהם מסוכנת, ומפני שניתן להיתקל שם בערבים וליפול לחסדיהם. אך מאחר שכבוד השגריר היה מלווה היטב, וכבר היה ידוע בכל האזור מעמדו והכבוד שיש לנהוג כלפיו, סברנו כי ניתן ללכת לשם בביטחון.

צעדנו דרומית לבית לחם, בעליות ובמורדות שבשבילים קשים למעבר, ועזבנו משמאלנו כפר בשם בית תאמר. לאחר מכן הגענו למרגלות הר גבוה, אשר נמצא במרחק של כפרסה או מעט יותר מבית לחם. ההר גבוה מאוד ונבדל משאר ההרים סביבו. שמעתי אותו נקרא "הר הפרנקים", אך בשפה המקומית הוא מכונה פרדאס (פרדאוס), כלומר "גן עדן".

המשכנו ברכיבה על סוסינו עד שהתלילות אילצה אותנו לרדת ולהמשיך רגלית עד הפסגה. שניים או שלושה ערבים שצפו בנו, ולא ידעו כי השגריר עומד בראש המשלחת, החלו לצעוק עלינו ולאסור עלינו להמשיך הלאה. כשראו שאיננו מתייחסים לאיומיהם, החלו להשליך לעברנו אבנים גדולות מראש ההר. האבנים התגלגלו במורד בעוצמה פראית, והיו עלולות להרוג או להפיל אף את האמציים שבינינו לו פגעו בהם. הצלחנו להתחמק מהן, והמדריכים שלנו מיהרו להגיע אליהם ולעצור אותם מלהמשיך לתקוף. כך הצלחנו להגיע בשלום לפסגה.

על ראש ההר מצאנו את חורבותיו של מבצר גדול, אשר כיסה את כל שטח הפסגה. עדיין נותרו בו מרתפים ומעברים תת־קרקעיים, אך כל החומות והמגדלים נהרסו, ובקושי ניתן היה להבחין ביסודותיהם. מספרים כי הפרנקים שבנו את המבצר להגנה על המקומות הקדושים החזיקו בו שנים רבות ונאבקו באי־מאמינים. נראה כי רק הרעב הכריע אותם, שכן מיקומו של המקום מעיד על כך שהוא בלתי חדיר לכל כוח אחר.

נשאנו תפילה לעילוי נשמות הנוצרים שמתו שם, ולאחר מכן ירדנו כדי לטפס על הרים אחרים בדרכנו אל תקוע, המרוחקת משם כשישה קילומטרים.

מן ההריסות שראינו, נראה כי תקוע הייתה עיר חשובה בעבר. השריד השלם ביותר בה הוא כנסייה, הנמצאת בכניסה לעיר. קירותיה עוד עומדים במצב טוב, אך כיפותיה התמוטטו. נאמר לי כי הכנסייה הייתה מוקדשת לסנט ניקולאס, ועוד ישנו בבית לחם זקן אחד אשר ראה אותה שלמה ומתוחזקת על ידי כמרים רבים מהזרם היווני־אורתודוקסי.

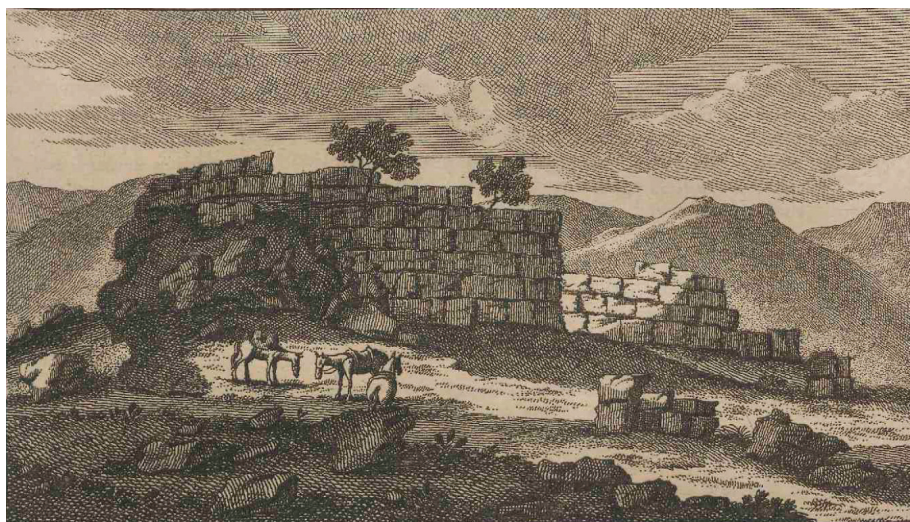
אז היו שם תושבים ובתים, אך כיום הכול הרוס, ולא נותר אלא בליל של אבנים וקירות מתמוטטים. מיקומה של העיר נאה ביותר – מצפון נשקפים ממנה עמקים פוריים והררים יפים, מדרום וממערב ישנם מישורים רחבים מעט נמוכים ממנה, המוקפים בעיקר מצידה המערבי ביערות עבותים ונרחבים.

עם הגיענו לתקוע מצאנו שם קבוצות רבות של ערבים שהתאספו. ראשי אותם אנשים שתקפו אותנו בפרדאס הגיעו לקבל את פני השגריר ולהתנצל על התקרית. הם הגישו לו במגש עץ רחב ועמוק, שהיה כנראה היפה ביותר בין כליהם, מאכל לא מוכר, עשוי מקמח, דבש, ורכיבים עדינים נוספים המוערכים ביניהם מאוד. עם זאת, כמעט אף אחד מאיתנו לא העז לטעום ממנו. השגריר עצמו הניח לערבים לקחת את המנה לעצמם, והם נטלו ממנה בידיהם, תחבו לפיהם חתיכות גדולות, וחגגו את סעודתם. אוהליהם היו במרחק משם, סמוך ליער, שם שהו נשותיהם, שעסקו במלאכות הבית, ועדרי גמליהם רעו בקרבת תקוע (Nau 1754: 438-441).

בשנת 1681 ביקר בהרודיון הנוסע והצייר ההולנדי קורנליס דה ברוין (Cornelis de Bruijn, 1652-1726), וכך הוא מתאר את מסעו:

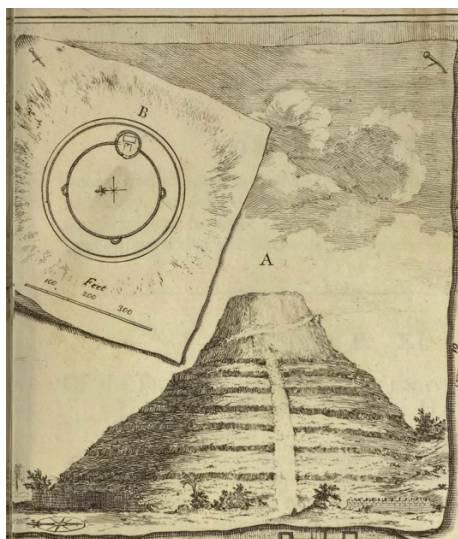
מכאן החלטתי לתור אל הר הפרנקים, הנמצא במרחק רב יותר, וכמעט לא מבוקר על ידי הצליינים. זהו ההר הגבוה ביותר באזור. בדרכי לשם, ראיתי חורבות על הר סמוך, אשר נאמר כי הן שייכות לעיר תקוע, שם נולד אביו של הנביא חבקוק, כמו גם הנביא עמוס. באשר להר הפרנקים, הרי הוא עולה בצורה תלולה וחדה, מה שהופך את העלייה לפסגתו לקשה מאוד. בראשו מצאתי חורבות של טירה או מצודה, שבהן הפרנקים, במשך כמעט ארבעים שנה לאחר שאיבדו את העיר ירושלים, הגנו על עצמם מפני הכופרים. החורבות במקום בנויות מאבנים גדולות מאוד ומכילות מספר מערות וחללים. מסביב להר ניתן עדיין לראות את מאגר המים עם מזרקה במרכזו, אך כעת אין בו מים (de Bruijn 1698: 274).

בעת סיורו צייר דה ברוין שני ציורי נוף. בראשון הנציח את המגדל המזרחי של הארמון על פסגת הרודיון (איור 2), ובשני תיעד את הנוף בסמוך למערת חריטון. דה ברוין מעיד

איור 2: השרידים בפסגת הרודיון בתחרית של ק' דה ברוין משנת 1681 (Bruijn 1698:274;N.135).

על תחושת חוסר הביטחון שלו בזמן שצייר ליד מערת חריטון: "ציירתי [את הנוף, מ"ט] במהירות, שכן שמנו לב לכמה ערבים למרגלות ההר, ששמו את אוהליהם שם. הדבר גרם לנו, מתוך פחד שמא יראו אותנו, לעלות חזרה במהרה, שם הותרנו את סוסינו" (de Bruijn: 274).

איור 3: מבט כללי על הרודיון לכיוון מזרח והתוכנית הראשונה של האתר מספרו של ר' פוקוק (Pococke 1745: 44; Pl. VIII).

הנוסע ואיש הכנסייה האנגלי ריצ'רד פוקוק (Richard Pococke, 1704-1765), שהגיע להרודיון בשנת 1738, נחשב בצדק לחלוץ המחקר הארכיאולוגי של האתר. פוקוק פרסם בספרו, שיצא לאור בלונדון בשנת 1745, תיאור קצר אך מסקרן של הרודיון, מלווה בתרשים של המבצר על ראש ההר ובתחרית המתאר את האתר מכיוון מערב (איור 3). פוקוק היה הראשון שזיהה את טבעו המלאכותי של ההר שעליו ניצב המבצר. נוסף על החומה ההיקפית של המבצר, שבה שלושה מגדלים חצי עגולים ומגדל עגול אחד, הוא זיהה שורת ביצורים חיצוניים נוספת ואת שרידי גרם המדרגות העולה אל ראש ההר. למרגלותיו זיהה פוקוק שרידי כנסייה גדולה, כנראה זו המוכרת כיום כ'כנסייה הצפונית'. במדרון המערבי הוא זיהה שרידי חפיר חצוב,

שכיום אינם נראים לעין. באתר התחתון הוא תיאר את הבריכה המלבנית הגדולה, הניזונה משתי אמות המים המגיעות מבריכות שלמה, ובמרכזה מבנה עגול שזוהה על ידו כאי מלאכותי.

פוקוק היה גם הנוסע הראשון שתיאר, בפירוט יחסי, את מערת חריטון. הוא מציין מסורת חשובה, שלא מוכרת ממקורות אחרים, על כנסיית פנטליאון הקדוש בקרבת תקוע:

ביום התשיעי יצאנו בשעה מוקדמת בבוקר יחד עם השיח'ים של בית לחם וביתוליה ושניים מאנשיהם רכובים על סוסים, ושניים נוספים רגליים, במטרה להגיע לתקוע ולמקומות נוספים. ירדנו במורד הגבעה דרומה, פנינו במהרה מערבה, ואז שוב דרומה, בדרך זו הלכנו שלושה מילין; לאחר מכן מייל אחד מזרחה, וטיפסנו על ההרים לכיוון תקוע במשך כמעט שני מילין. עיר זו נבנתה על ידי רחבעם, והנביא עמוס היה רועה צאן במקום זה. קיימים במקום חורבות ניכרות בראש הגבעה, שאורכה כחצי מייל ורוחבה פרלונג אחד; בפניה הצפון-מזרחית מצויים שרידיו של מבצר גדול, שיש הקוראים לו כנסייה, אך נראה כי זו שכנה בערך במרכז הגבעה. בתוכה נמצא מקווה מתומן עמוק עשוי משיש אדום ולבן. ראיתי גם בכמה מקומות חלקי עמודים שבורים ובסיסים מאותו סוג של שיש.

ממקום זה ניתן היה להשקיף דרום-מזרחה אל ים המלח, צפון-מערבה אל בית לחם, ומערב-צפון-מערבה אל מה שהנזירים מכנים הר ביתוליה. בראש הגבעות הנמוכות מצפון וממזרח משתרע מישור נאה, ולדרום משתרע עמק עמוק. מעט מתחת לפסגת הגבעה, בפניה הצפון-מערבית שלה, יש מערה ובה מעייני שאינו פוסק.

הלכנו מייל נוסף אל פסגה אחרת שבקצה הדרומי של גבעה זו, שם ראינו את חורבותיה של כנסייה גדולה, שהוקדשה לקדוש פנטליאון. השארנו אותה מימיננו והמשכנו לאורך פסגת גבעה נוספת ממזרח לתקוע, ואז ירדנו לעמק בצפון-מערב, משם המשכנו מזרחה אל מבצר חרב בשם חריטון, השוכן על מדרונו של הר תלול, מעל עמק באותו שם, הנמשך מצפון לדרום. המבצר ניצב מעט יותר ממחצית הדרך במעלה הגבעה, ולידו מצוי בור מים חצוב בסלע, המזכיר במבנה שלו את הקמרונות של חקל דמא...

מעט מעבר למקום זה העמק נמשך ממזרח למערב, ועל הצד הימני מצויה מערה גדולה מאוד, שהפרנקים מכנים "לבירינת" והערבים קוראים לה "אלמעאמה" [מקום מחבוא, מ"ט]. הסלעים הגבוהים בצידי העמק כמעט ניצבים אנכית, והדרך אל המערה עוברת במרפסת צרה החצובה בסלע, אשר נראית כמוצר טבעי או מעשה ידי אדם. למערה יש שני פתחים; נכנסנו דרך הפתח הרחוק יותר, המוביל דרך מעבר צר אל תוך אולם רחב ידיים, בו הסלע נתמך בעמודים טבעיים גדולים. התקרה מתרוממת בכמה מקומות בצורת כיפות, והמערה יבשה לחלוטין, ללא התגבשות אבן או נטיפים.

לאחר מכן המשכנו דרך מעבר צר מאוד לאורך מרחק משמעותי, אך לא מצאנו את קצהו. קיימת מסורת לפיה שלושים אלף איש מבני המקום נסו אל תוך המערה כדי להימלט מאוויר מזיק, אשר ייתכן שהיה מדובר ברוחות החמות הקטלניות

הפוקדות לעיתים את האזור. המקום כה מבוזר, עד שניתן לשער כי היה זה אחד ממעוזי עין גדי, אליהם נמלט דוד עם אנשיו מפני שאול. ייתכן אף כי זוהי המערה עצמה בה כרת דוד את כנף מעילו של שאול, שכן דוד ואנשיו יכלו להסתתר בה בקלות מבלי שיתגלו. מעבר למערה זו ישנו מעיין מים המטפטף מתוך הסלעים.

שבנו כשני מילין באותה הדרך, ולאחר שחצינו את העמק המשכנו לאורך שטח מישורי אל מרגלות ההר המכונה "הר הפרנקים" או "הר ביתוליה", על שם כפר סמוך, אם כי שם זה אינו מוזכר בכתבי ההיסטוריונים הקדומים המתארים חלק זה של ארץ ישראל. נראה כי מיקומו מתאים ביותר לזה של "בית הכרם", המוזכרת אצל ירמיהו כמקום מתאים להקמת משואת אש, כאשר בני בנימין נצטוו לתקוע בשופר בתקוע.

קיימת מסורת לפיה האבירים של ירושלים, בתקופת מסעות הצלב, החזיקו במקום זה ארבעים שנה לאחר כיבוש ירושלים, ומכאן שמו "הר הפרנקים". ייתכן שאכן החזיקו במקום זמן מה לאחר נפילת ירושלים, שכן היה זה מבצר חזק מטבעו. אך מאחר שהחיל כלל רק ארבעים לוחמים, הרי שבהדרגה, עם מותם, נאלצו השורדים להיכנע, אם אכן המסורת נכונה.

זהו הר בודד וגבוה מאוד ופסגתו נראית כגבעה גדולה אשר עוצבה בידי אדם. ההר מחולק לטרוסות, כאשר הטרוסה הראשונה מתנשאת כעשרה יארדים מעל בסיס ההר, ומעליה ההר תלול מאוד. בצדו האחד קיימת עליה מתונה שנוצרה במעשה ידי אדם, כפי שניתן לראות בתצוגת ההר. מאחר שההר היה פחות תלול בדרום, נחצב בו חפיר עמוק כדי להוסיף לחוזקו. בסיס ההר היה מוקף חומה.

בראש ההר הייתה מערכת ביצורים כפולה. החומה הפנימית הייתה מוגנת על ידי מגדל עגול אחד ושלושה מגדלים חצי-עגולים שהוצבו במרחקים שווים, כאשר הראשון שבהם היה בצד המזרחי. למרגלות ההר בצפון יש חורבות גדולות של כנסייה ומבנים נוספים. על קרקע משופעת ממערב להן מצויה בור מים ואגן של בריכה מרובעת, אשר נראה כי היה בה אי במרכזה, וסביר להניח כי עמד עליו מבנה כלשהו. גם שיפורים אלה היו מוקפים חומה כפולה, ויש הטוענים כי קיימים שרידים של שתי אמות מים שהובילו אל המקום – האחת ממעיין החתום של שלמה, והשנייה מההרים הדרומיים למעיין זה.

מראש ההר הראו לי מישור המשתרע דרום-דרום-מזרחה לכיוון ים המלח, אשר לגביו קיימת מסורת לפיה שם היה גן עצי הבלסם. ממקום זה חזרנו לבית לחם (Pockoce 1745: 41-42).

ביקורו של פוקוק מסמל את תחילת עידן 'הנוסעים המדעיים'⁷, שבאו לאזור במטרה ללמוד ולתעד אותו לצרכים מדעיים ולא מתוך סקרנות או משיכה דתית, כמו הצליינים שבאו לפני כן.

ב. הכפר תקוע

בראשית התקופה העות'מאנית היה הכפר תקוע, הממוקם במרחק של כארבעה ק"מ דרומית-מערבית להרודיון (נ"צ 615632/220064), הכפר הגדול והחשוב ביותר בסביבות האתר. לפי מפקד האוכלוסין העות'מאני הראשון, שנערך בשנים 1528–1529, מנתה אוכלוסיית הכפר 80 בתי אב (כ־400 איש). שני שלישים מהם היו נוצרים.

במהלך התקופה הצלבנית והממלוכית נזכר הכפר לעיתים תכופות בכתביהם של עולי רגל שונים. סיבת המשיכה העיקרית שלהם הייתה זיהוי קבר הנביא עמוס במקום החל מהמאה ה־1 לסה"נ (Pringle 1998: 348). מתיאורי הנוסעים ניתן להסיק שהמקום המקודש היה מחוץ לכפר, כפי שמעיד למשל הנזיר הפרנציסקני האיטלקי ג'ובאני די פדאנזולה, שביקר במקום בסביבות שנת 1330: "...תקוע, אשר בה הנביא עמוס נולד... במרחק של מיל מחוץ לתקוע, על המדרון של ההר שתקוע יושבת עליו לכיוון מזרח, הוא קבור במערה מסוימת שמעליה עומדת הכנסייה. קברו עדיין נראה לעין" (di Fedanzola 2003: 22).

מתיאורי הנוסעים בתקופה הממלוכית מסתבר שמעל קברו המסורתי של עמוס נבנתה כנסייה. כך כותב למשל הנוסע היהודי מאיטליה ר' יצחק לטיף, שהגיע למקום בסביבות שנת 1485: "בקברו של עמוס הנביא רואים הגלחים [כלומר הכמרים הנוצרים, מ"ט], אשר שם בעוונות, מאור גדול על קברו בלילה. ואם ייגשו קרוב לקברו להסתכל בדבר, בחושך ידמו לא ראו אור" (וילנאי 1962: 229).

מעדות הצליין הרוסי האב דניאל, שביקר בכפר בראשית המאה ה־16, בתחילת התקופה הצלבנית, מסתבר שכבר בעת ההיא הייתה בכפר אוכלוסייה מעורבת של נוצרים ומוסלמים (Prokofeva 1984: 56). ניתן לשער שהכפר המשיך להישאר מעורב גם לאורך התקופה הממלוכית.

עיון במפקדי האוכלוסין העות'מאניים מהמאה ה־16 מצביע על ירידה חדה של האוכלוסייה הנוצרית בכפר (מ־55 בתי אב במפקד של 1528–1529 לחמישה בתי אב בלבד במפקד של 1596–1597) ועל גידול הדרגתי באוכלוסייה המוסלמית המקומית (25 בתי אב במפקד 1528–1529 ו־66 בתי אב במפקד של 1596–1597; טבלה 1).

עיקר המידע על אודות המצב הדמוגרפי והכלכלי של כפר תקוע במהלך המאה ה־16 נלמד מנתוני ספרי הקדסטר (Tapu Tahrir Defterleri) העות'מאניים (בח'ית וסואריה 2005–2012).⁸

החל מהמאה ה־16 כל אדמות הכפר היו שייכות לשני הקדשים (וקוף) שנוסדו בסוף התקופה הממלוכית:

א. ההקדש של האמיר הממלוכי ג'והר אלקנקבאי נוסד בשנת 1439, ונועד לממן את אחזקת מדרסת ג'והריה שהוא ייסד ברחוב שער הברזל בירושלים. במשך כל המאה ה־16 כשליש מההכנסות של הכפר תקוע היה שייך להקדש זה (ע'ושה 2009: כרך 1: 252–250; בח'ית וסואריה 2005, כרך 1: 260; בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: 357).

ב. ההקדש של הסולטאן קאיתבאי (שלט בין השנים 1468–1496) נוסד בשנת 1488, ונועד למימון חלוקת צדקה לעניי העיר הקדושה מכה (דשישה). במהלך המאה ה־16 כשני שלישים מכלל ההכנסות של הכפר תקוע היו שייכים להקדש זה (אבשרלי ואלתמימי 1982: 20; בח'ית וסואריה 2005, כרך 1: 260; בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: 357).

טבלה 1

מקור המידע	תשלומי ג'זיה שנתיים מכל בית אב נוצרי	הכנסה שנתית מגידולים חקלאיים	אימאם הכפר	בתי אב נוצריים (מספר מקורב של האנשים)	בתי אב מוסלמיים (מספר מקורב של האנשים)	תאריכי המפקד
Tapu Tahrir Defteri 427 (בח'ית וסואריה) 2005, כרך 1: (262–260)	60 אקצ'ה	15,000 אקצ'ה ¹⁴	–	55 (275)	25 (125)	934–932 להג'רה (1525)– (1528)
Tapu Tahrir Defteri 1015 (בח'ית וסואריה) 2008, כרך 3: (253)	80 אקצ'ה	10,660 אקצ'ה	1	4 (20)	27 (135)	945 שנת להג'רה (1538)– (1539)
Tapu Tahrir Defteri 289 (בח'ית וסואריה) 2010, כרך 4: (441–438)	80 אקצ'ה	11,000 אקצ'ה (5,280 – חיטה, 2,600 אקצ'ה – שעורה, 2,400 אקצ'ה – זיתים, 720 אקצ'ה – עצי פרי וכרמים)	–	14 (70)	115 (575) ¹⁵	961 שנת להג'רה (1553)– (1554)
Tapu Tahrir Defteri 515 (בח'ית וסואריה) 2012, כרך 6: (357–355)	90 אקצ'ה ¹⁶	24,000 אקצ'ה (14,000 אקצ'ה – חיטה, 3,080 אקצ'ה – שעורה, 3,000 אקצ'ה – זיתים, 3,920 אקצ'ה – עצי פרי)	–	5 (25)	66 (330)	1005 שנת להג'רה (1596)– (1597)

טבלה 1: נתוני הכפר תקוע במאה הט"ז לפי המפקדים.

מסמכי בית המשפט השרעי של ירושלים (סג'לאת) מספקים מידע נוסף על חיי הכפר במאה הט"ז. כפי שעולה מסג'ל מס' 1 (המאגד את המסמכים המתוארכים לשנים 1529–1531), במחצית השנייה של שנות העשרים עמד הכפר תקוע במרכז של מלחמת שבטים מקומית. צד אחד במערכה היה בני שג'אע, בהנהגתו של השיח' מוסא בן אבו צרמד מהכפר דיר בני שג'אע, שבעלי בריתו היו הכפרים השכנים תקוע (בהנהגת השיח'ים המקומיים יוסף בן סלימאן ותרכי בן חסין בן מקדאם) ונג'מה (בהנהגת השיח' ח'אטר בן ח'לף). אליהם הצטרפו גם בני משפחת ח'מיס מהכפר סעיר, שנאלצו להימלט מכפרם במהלך הלחימה ולמצוא מקלט זמני בתקוע.

בראש אויביהם של בני שג'אע במערכה זו ניצבה משפחת בני עדי מהכפר ארטס, השוכן דרומית לבית לחם, שבראשה עמד השיח' עבדאללה בן עביד. לצידם לחמו גם בני כפרים אחרים בסביבת בית לחם וירושלים – בית סאור, בית זכריא, פאע'ור, נחאלין,

בתיר ועין כרם. נראה שהמזל האיר פנים לאחרונים במאבק. בני שג'אע ובעלי בריתם נחלו תבוסה, ונאלצו להימלט מהכפרים תקוע, דיר בני שג'אע ונג'מה. הקרבות הסתיימו בשנת 1529, בהסכם שלום שנחתם בין שני הצדדים בתאריך 7 בחודש שואל, 935 להג'רה (14 ביוני 1529), במסגד אלאקצא בירושלים. ההסכם שם קץ לפעולות האיבה, וכך היו יכולים בני שג'אע ובעלי בריתם בני ח'מיס לחזור לכפריהם (סג'ל 1: עמ' 2; עמ' 79; עמ' 225; עמ' 312).

מסמכי הסג'לאת משקפים גם את תפוקת התוצרת החקלאית של תושבי הכפר במהלך המאה הט"ז. בשנת 1547 השיח'ים של הכפר – אחמד בן פצ'ל, ח'אטר בן ח'לף ושלוש האחים מחמוד, אחמד ויוסף בני סלמאן – דאגו להפריש לבעל התימאר באדמות הכפר, האמיר מוסא-בכ אלדכרי, את חלקו בהכנסות בסך 73 סלטאני⁹, שמקורם במוצרי המשק הבאים – 58 רטל¹⁰ של חמאה (סמן), 9 רטל של גבינה תקועית מקומית (ג'בן תקועי) ו-10 רטל של שמן זית (סג'ל 19, עמ' 137.4; עמ' 144.1). ממסמך אחר מסתבר שאנשי הכפר גידלו גם ענבים. בשנת 1545 נאלץ תושב נוצרי מתקוע – שעלה בן משעל – לשלם שש מטבעות זהב קפריסאיות למוסא-בכ אלדכרי, הנזכר לעיל, מתוך הכנסות המכירה של 30 רטל ענבים מהכרם שלו.

במפקדי האוכלוסין של אוכלוסיית הכפר מהשנים 961 (1553–1554) ו-1005 להג'רה (1596–1597) משתקף השינוי המהותי בתפוקה החקלאית של הכפר שחל בין השנים האלה. לעומת אמצע המאה הט"ז, בסופה של אותה מאה נעלם ענף הכרמים לגמרי מהנוף החקלאי של הכפר.

גם אחרי הסכם הפסקת פעולות האיבה של שנת 1529, שהוזכר לעיל, המשיכו תושבי הכפר תקוע להיות חלק מסכסוכים שונים שהתנהלו בעשורים הבאים. בשנת 1549 התלונן אחד מאנשי תקוע – יוסף בן סלימאן – על גניבת ארבעה כבשים שלו בידי דיאב בן אלדע'רי, תושב הכפר בית עינן שליד חברון (סג'ל 22, עמ' 210.1). ידיעה זו יכולה להעיד על איבה בין אנשי שני הכפרים בתקופה ההיא.

בשנת 1555, במהלך סכסוך שהתגלע בינם ובין אנשי הכפר בית זכריא, התאחדו אנשי תקוע בהנהגת השיח'ים שלהם – אחמד בן רחמה ואסחאק בן אבראהים – עם אנשי הכפר סעיר ועם הבדואים משבט ערב אלהתים ותקפו את בית זכריא. הם כבשו את הכפר ובזזו אותו, וכן הרגו שניים מתושבי המקום (סג'ל 30, עמ' 254.1).

ידיעה נוספת מתייחסת לאירוע בשנת 1558, שבו עדר פרות של אנשי בית לחם, שרעה תחת רועה משבט ערב היתם, הותקף ונלקח בידי בדואים משבט בדואי אחר – ערב אלמסאעד. הם דרשו מאנשי בית לחם כופר בסך 1000 דינרי זהב תמורתו. אנשי בית לחם פנו לאחד מנכבדי תקוע, השיח' עיסא בן חמודה אלברקי משבט ערב אלעטיה, שהיה ככל הנראה מקורב לערב אלמסאעד, שיתווך במשא ומתן מול השודדים. ואולם, התיווך לא צלח. השודדים לא רק שלא החזירו את הפרות, הם אף התקיפו את בית לחם והרגו שניים מתושבי המקום (סג'ל 35, עמ' 228.5).

נראה שהביטחון המעורער, שהתבטא במלחמות תכופות בין תושבי הכפרים ובפשיטות הבדואים, היה הגורם המרכזי לירידה החדה באוכלוסייה הנוצרית בכפר. מתוך הדפתרים מתחדדת התופעה של עזיבת האוכלוסייה הנוצרית במהלך המאה הט"ז. מספר בתי האב הנוצריים, שהיו רוב אוכלוסיית הכפר במפקד של שנת 1525–1526 (55 בתי אב,

כשני שלישים מאוכלוסיית הכפר) הצטמצם לחמישה בתי אב במפקד של שנת 1596–1597 (כ-7% בלבד מאוכלוסיית הכפר; טבלה 2).

טבלה 2

מקור המידע	הכנסה שנתית מגידולים חקלאיים	אימאם מסגד הכפר	בתי אב מוסלמיים (מספר מקורב של האנשים)	תאריכי המפקד
Tapu Tahrir Defteri 427 (בח'ית וסואריה 2005, כרך 1: 255)	4,000 אקצ'ה	–	9 (45)	932–934 להג'רה (1525–1528)
Tapu Tahrir Defteri 1015 (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: 231–232)	5,310 אקצ'ה – חיטה, 1,300 אקצ'ה – שעורה, 170 אקצ'ה – ירקות)	1	60 (300)	945 להג'רה (1538–1539)
Tapu Tahrir Defteri 289 (בח'ית וסואריה 2010, כרך 4: 360–362)	7,140 אקצ'ה – חיטה, 2,340 אקצ'ה – שעורה)	–	70 (350)	961 להג'רה (1553–1554)
Tapu Tahrir Defteri 515 (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: 351–352)	6,680 אקצ'ה – חיטה, 1,960 אקצ'ה – שעורה, 220 אקצ'ה – עצי פרי)	–	65 (325)	1005 להג'רה (1596–1597)

טבלה 2: נתוני הכפר בית תעמר במאה ה־17 על פי המפקדים.

נטישת האוכלוסייה הנוצרית את הכפר משתקפת היטב גם במסורות בעל פה של חלק מהמשפחות הנוצריות בבית לחם של היום, הטוענות שמוצאן ממהגרים מכפר זה. לדברי בני משפחת קרנפל, אביהם הקדמון מנצור עזב מתקוע לבית לחם בשנת 1552. משפחות נוספות מהעיר הטוענות כי מוצאן מתקוע – סלעוס, קואוסה, חנצ'ל, זרזר, צאפיה, זיאדה, סלאמה, אלבחרי ואבו ג'ארור (בנורה 1982: 139–140).

נראה שנטישת התושבים הנוצרים את תקוע התרחשה לפני שנת 1631, שכן א' רוז'ה שביקר בשנה זו בכפר מצא כי הכנסייה המקומית חרבה והפכה למסגד. נטישת אחרוני תושבי הכפר הייתה בין השנים 1631 (תאריך ביקורו של רוז'ה) ל־1652, אז ביקר ז' דובדאן במקום והעיד שהכפר חרב לחלוטין.

ג. הכפר בית תעמר

הכפר בית תעמר, הממוקם כקילומטר צפונית–מערבית להרודיון (נ.צ. 620752 / 222317), מוזכר לראשונה באיגרת שכתב ב 1227 האפיפיור גרגוריוס התשיעי (היה בתפקיד בשנים 1227–1241) לר'ינירוס – הבישוף הלטיני של בית לחם. באיגרת הוא מזכיר שורת נחלות קרקע באזור בית לחם שהוענקו לבישופות המקומית בתקופת כהונתו של האפיפיור

אינוקנטיוס השני (1130–1143) ביניהם גם "האדמות בשטח של בית תעמר" (terras in territorio Bethamar) (Röhricht R. 1893: 259 ; Hiestand R. 1985: 381).

הכפר מוזכר שוב בתעודת הקדש (ווקפיה) המתוארכת לסוף התקופה הממלוכית מ 1510. בימים ההם הכפר היווה חלק מההקדש של אחד מנכבדי ירושלים בעת ההיא – ברהאן אלדין אבראהים בן אבי שריף (1429–1517). ההכנסות מההקדש נועדו לכלכל אנשי דת במסגדי הערים הקדושות לאסלאם – מכה ומדינה, וכן לכלכל אלמנות הלנות באחד מבתי התמחוי של ירושלים – רבאט אלחמוי (ע'ושה 2009, כרך 1: 325–327).

כמו במקרה של הכפר תקוע, גם בבית תעמר עיקר המידע על אודות המצב הדמוגרפי והכלכלי של תושבי הכפר במהלך המאה הט"ז עולה מנתוני ספרי הקדסטר (Tapu Tahrir Defterleri) העות'מאניים (בח'ית וסואריה 2005–2012).

כשכנתה הדרומית תקוע, גם הכפר בית תעמר מתחיל להופיע בפנקסי הסג'לאת החל מסג'ל מס' 1, שם מופיע לראשונה הכינוי 'תעמרי' (تعمري) בקשר לתושבי המקום (סג'ל 1, עמ' 119–120). במסמך נוסף מאותו סג'ל מוזכרים לראשונה נציגי משפחת אולאד עבדאללה (הדוד אחמד בן עבדאללה והאחיין איסמעיל בן עביד בן עבדאללה), שעמדו בראש הכפר במשך כל המאה הט"ז (סג'ל 1, עמ' 37). נראה שאנשי בית תעמר שמרו על יחסי שכנות טובה עם תושבי תקוע ואף התחתנו עימם, כפי שמעיד אחד ממסמכי אותו סג'ל (סג'ל 1, עמ' 282). מאותו קובץ אנו לומדים גם על המבנה המנהלי של הכפר: בשנת 1532 עמדו בראשו שני שיח'ים – נג'ם ורמז'אן – שנשאו בתואר 'כפיל' (كفيل – בעל ערבות). בכפר היו גם אנשי ביטחון חמושים – חמידאן בן עמר וחסנאת בן חסן – שהיו אחראים על שמירת הסדר בסביבתו ונקראו 'קוואסין' (قواسين – קשתים) (סג'ל 1, עמ' 413). במסמכים שונים משנת 1549 מוזכר שיח' מקומי, חסן בן נג'ם בן עביד, ככל הנראה בנו של השיח' המקומי הנזכר בפסקה הקודמת. מתוך המסמכים מסתבר שחסן עסק בעיסוקים המתאימים יותר לשיח' בדואי מאשר לפלאח מקומי – גידול סוסים וכלבי ציד גזעיים מגזע סלוקי ומכירתם (סג'ל 22, עמ' 353.4; עמ' 354.6). במסמך אחר, המתוארך לשנת 1560, אותו שיח' הכפר דאג לאסוף מבני כפרו מיסים בסך 150 מטבעות סלטאני, ששולמו למושל ירושלים דאז, קיטאס-בכ (סג'ל 39, עמ' 353.1).

על הגידולים החקלאיים של אנשי הכפר בראשית התקופה העות'מאנית אפשר ללמוד מכמה מסמכים. במסמך משנת 1547, המפרט מחצית מההכנסות של הגידולים שהועלו כמס למושל ירושלים סנאן-בכ, מוזכרים גידולי חיטה, שעורה, 'דגנים אחרים', ירקות של סתיו (שתויה) וקיץ (ציפיה) וכן תאנים (סג'ל 19, עמ' 123.1). מסמך נוסף, המתוארך לשנת 1549, מונה את הגידולים החקלאיים שגידלו תושבי הכפר בעת היא: חיטה, שעורה, עצי זית וכרמי ענבים (סג'ל 22, עמ' 73.2).

על חשיבות ענף הזית במשק המקומי מעיד מסמך משנת 1579, שבו מוזכרת תעשיית סבון מקומית שחומר הגלם שלה היה גפת שנותרה לאחר עצירת שמן הזית. באותו מסמך מוזכר תושב הכפר מנצור בן חסן (ככל הנראה נכבד מקומי, אולי בנו של חסן בן נג'ם שהוזכר לעיל), שמכר בירושלים קנטאר¹¹ של סבון (סג'ל 58, עמ' 389.4).

קיומו של המסגד בכפר (איור 4) ידוע ממפקד האוכלוסין העות'מאני מהשנים 1538–1539, שבו מוזכר אימאם אחד. סג'ל המתוארך לשנת 1578 שופך אור נוסף על חיי הדת בכפר, בהזכירו את איש הדת (פקיה) המקומי – שיח' מחמד בן שיח' אבי אלפתח בן חצ'ר (סג'ל 58, עמ' 205.4).

איור 4: צילום המסגד העתיק בבית תעמר (אל קרנה 2017: 83).

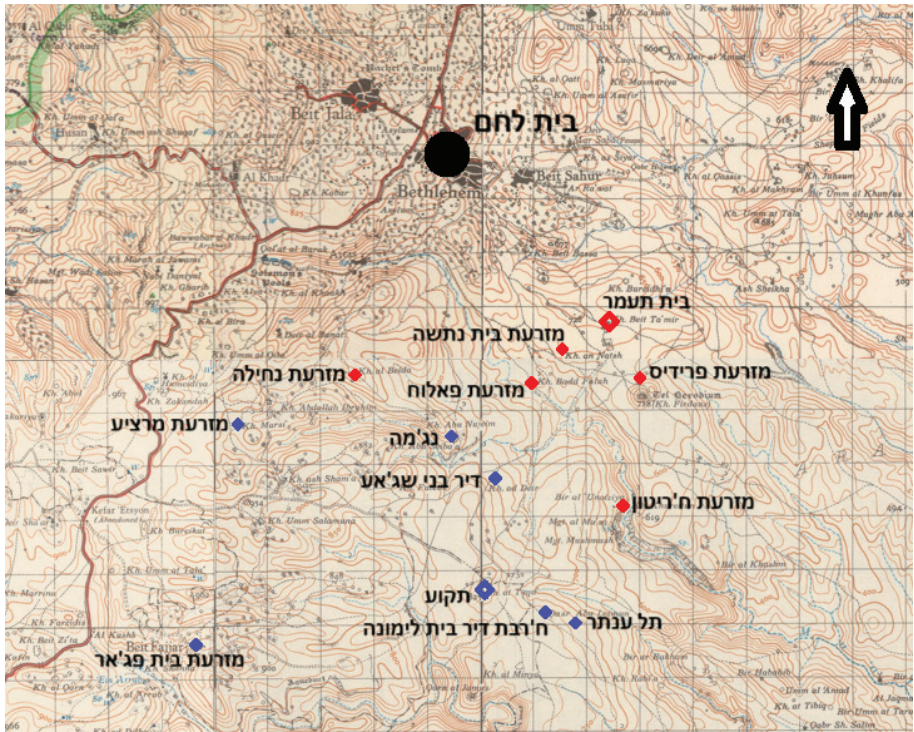
ד. כפרי־בת (מזרע) של תקוע ובית תעמר במאה ה־ט"ז

מספרי הקדסטר העות'מאניים (הדפתרים) של המאה ה־ט"ז ניתן ללמוד על כפרי־בת (מזרע) שהיו שייכים לתקוע ולבית תעמר (איור 5). להלן הנתונים לגביהם:

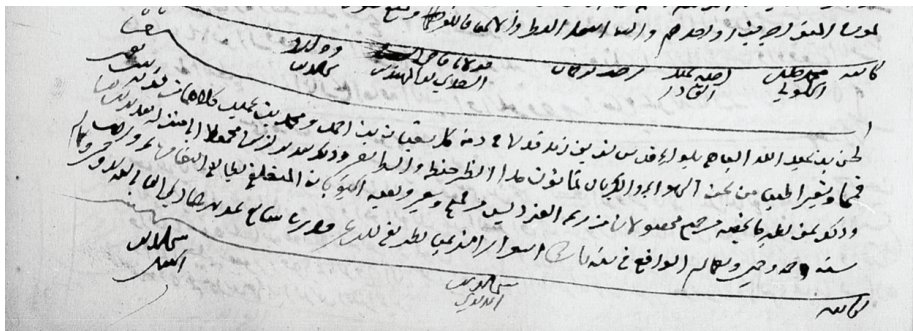
מזרעת פרידיס (مزرعة فريديس): מזרע של בית תעמר, צמוד להרודיון. על המיקום המדויק של היישוב ניתן ללמוד מתחריטו של האנגלי ר' פוקוק, שביקר במקום בשנת 1738 וצייר את הנוף מהרודיון למזרח. בתחריט של פוקוק, למרגלות המורדות הצפוניים של הרודיון אפשר לזהות קבוצת בתים, המייצגת כנראה את היישוב מהתקופה העות'מאנית שמזכיר פוקוק בספרו. אם הנחה זו אכן נכונה, יש לחפש את שרידיו במקבץ הבתים המודרניים של משפחת עלי רשיד ('בתי סורי', נ"צ 619485/223237), הממוקמים על גבי השלוחה הצרה המסתעפת ממרגלות הרודיון לצפון־מזרח.

המקום אינו מוזכר במפקד הראשון מהשנים 1525–1528. הוא מופיע רק בדפתר משנת 1535–1536 בתור מזרע של בית תעמר השכנה, עם הכנסה שנתית של 400 אקצ'ה. המקום היה חלק מהתימאר של הספאהי אליאס בן מקצוד (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: עמ' 252). בשנת 1549 נזכרת מזרעת פרידיס בסג'ל של בית המשפט השרעי בירושלים. המסמך מציין את שם הספאהי חסן בן עבדאללה, שהיה בעל המקום, ושני ראשי בתי אב מבית תעמר השכנה שחיו אז במזרע – שעבאן בן אחמד ומחמד בן עביד (סג'ל 22, עמ' 196; איור 6).

בשנת 1553–1554 המקום נזכר שוב בדפתר כמזרע, עם הכנסות שנתיות של 500 אקצ'ה שהיו שייכות לספאהי בשם נצוח ג'אוש (בח'ית וסואריה 2010, כרך 4: עמ' 513).

איור 5: מפת אזור הרודיון בראשית התקופה העות'מאנית: הכפר בית תעמר ובנותיו באדום, הכפר תקוע ובנותיו בכחול.

איור 6: אחד ממסמכי הסג'ל משנת 1549 העוסק במזרעת פרידיס (סג'ל 22: 196).

מדפתר משנת 1005 להג'רה (1596–1597) עולה שההכנסות מהמקום, שהסתכמו בסך 450 אקצ'ה בשנה, היו חלק מהתימאר של האחים הספאהים חסן ועלי בני סמום (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: עמ' 493).

מזרעת בית נתשה (מزرعة بيت نتشة): היישוב שוכן בח'רבת אלנתש, כקילומטר דרומית מערבית לבית תעמר (נ"צ 620216/221512). נזכר לראשונה בדפתר משנת 945 להג'רה

(1535–1536) כמזרע של בית תעמר. ההכנסות השנתיות מהיישוב במפקד זה נאמדו ב־332 אקצ'ה, והיו שייכות לספאהי בשם חאג'י מראד (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: עמ' 241). המקום נזכר שוב רק בדפטר משנת 1005 להג'רה (1596–1597). הכנסות המקום הסתכמו בסך 450 אקצ'ה בשנה והיו חלק מהתימאר של האחים הספאהים חסן ועלי בני סמום (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: עמ' 493).

מזרעת פאלוח (مزرعة فالوح): שמו של היישוב זהה לח'רבת בד פאלוח של היום (נ"צ 619512/221056), השוכנת כשני ק"מ דרומית־מערבית לבית תעמר. היישוב מתחיל להופיע בדפתרים החל משנת 945 להג'רה (1538–1539) כמזרע של בית תעמר. ההכנסות השנתיות מהכפר בשנה זו נאמדו ב־200 אקצ'ה (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: עמ' 277). הכפר מוזכר שוב בדפתרים של השנים 961 (1553–1554) ו־1005 להג'רה (1596–1597). בשנים אלה, ההכנסות השנתיות מהכפר נאמדו ב־300 ו־350 אקצ'ה בהתאמה (בח'ית וסואריה 2012, כרך 4: עמ' 305; כרך 6: עמ' 315).

נג'מה (نجمة): כפר קטן המוזכר במקורות הכתובים במהלך כל המאה הט"ז. המקום זהה, ככל הנראה, לח'רבת אבו נג'ם של היום (נ"צ 618663/219194), הנמצאת כשלושה ק"מ צפונית לח'רבת תקוע. המקום היה כפר־בת של תקוע, שכן אנשיו נזכרים כבעלי ברית של הכפר בעת מאבקם עם בני עדי מארטס בשנת 1529 (סג'ל 1: עמ' 2, עמ' 79, עמ' 225, עמ' 312). מהתעודות אנו מכירים גם את שמו של השיח' המקומי – ח'אטר בן ח'לף. הכפר מוזכר בכל הדפתרים של המאה הט"ז, החל מהשנים 932–934 להג'רה (1525–1528), ומוזכרים בו שבעה בתי אב (כ־35 תושבים). לפי אותו מסמך, ההכנסות של אדמות הכפר עמדו על 2,500 אקצ'ה, שהתחלקו בין שלושת בעלי המקום. מחצית מההכנסות (1,250 אקצ'ה) הועברו לטובת ההקדש של אבן אבי שרף, שנוסד בשנת 1510 והוזכר לעיל בקשר לאדמות הכפר בית תעמר. שליש מההכנסות (834 אקצ'ה) עברו לטובת הקדש שנוסד בידי הסולטאן הממלוכי אלמלך אלט'אהר קאנצוה הראשון (שלט בין השנים 1498–1500), לטובת אחזקת מסגד שהקים בקהיר. הסכום שנותר (416 אקצ'ה) הועבר לטובת ההקדש של הסולטאן קאיתבאי, שהוזכר אף הוא לעיל בקשר לכפר תקוע (בח'ית וסואריה 2005, כרך 1: עמ' 257).

הכפר נזכר גם במפקדי האוכלוסין מהשנים 1553–1554 ו־1596–1597. אוכלוסיית הכפר מנתה בעת ההיא בין 17 (במפקד הראשון) ל־16 (במפקד השני) בתי אב. התושבים המקומיים עסקו בחקלאות וגידלו חיטה, שעורה, זיתים ותאנים (בח'ית וסואריה 2010, כרך 4: עמ' 291–292; 2012, כרך 6: עמ' 302–303). נראה שהכפר ננטש, כמו תקוע, בראשית המאה הי"ז, שכן שמו לא מופיע בסג'לאת של המאה הי"ז.

מזרעת ח'ריטון (مزرعة خريطون): כפר־בת של בית תעמר, השוכן בשרידי המנזר הביזנטי המפורסם הלאורה של סוקה (ח'רבת ח'ריטון), מעל אפיקו של נחל תקוע, במרחק של כארבעה ק"מ דרומית לבית תעמר (נ"צ 617288/222592; איור 7). הכפר מוזכר לראשונה בדפטר מהשנים 932–934 להג'רה (1525–1528), ועולה כי המקום היה בבעלות הפטריארכיה היוונית־אורתודוקסית של ירושלים. תושביו היו כנראה אריסים מוסלמים, והכנסותיו עמדו על 100 אקצ'ה בשנה (בח'ית וסואריה 2005, כרך 1: עמ' 256). גם בסג'לאת של בית המשפט השרעי של ירושלים נזכר הכפר בתור מזרע של בית תעמר במסמך המתוארך לשנת 1531 (סג'ל 1, עמ' 212.1).

איור 7: ח'רבת ח'ריטון בתחריט מספרו של צ' וילסון (Wilson 1881:143).

מזרעת ח'ריטון נזכרת שוב בדפתרים מהשנים 945 (1538–1539) ו־961 להג'רה (1553–1554). בשני המפקדים האלה נאמדו הכנסות המקום, שהמשיך להישאר בבעלותה של הפטריארכיה, ב־1,000 אקצ'ה בשנה (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: עמ' 281; כרך 4, עמ' 305). עובדה זו מעידה על תנופת התיישבות במקום במהלך העשור שחלף בין המפקדים. מזרעת ח'ריטון לא נזכרת בדפטר מהשנים 1596–1597 ולכן נראה שהיישוב ננטש בין השנים 1554 ל־1596. הוכחה חומרית להתיישבות במקום בימי הביניים המאוחרים נמצאה בסקר שערך י' הירשפלד באתר, שבו נמצאו שברי חרסים מהתקופה (Hirschfeld 2000: 325, Fig.3; הירשפלד 1985: 39, איור 19).

ח'רבת דיר בית לימונה (خربة دير بيت ليمونة): מזרע של תקוע, המוזכרת בדפטר משנת 961 להג'רה (1553–1554). בח'ית וסואריה 2010, כרך 4: עמ' 513. אפשר

לזהות אותה עם האתר של קצר אבו לימון, הממוקם כ־1.5 ק"מ דרומית־מזרחית לח'רבת תקוע (נ"צ 615056/221280). בסקר הארכיאולוגי זוהו במקום שרידי בית חווה שהיה מיושב בתקופה הביזנטית ובתקופה הממלוכית (הירשפלד 1985: 66–67). את הגרסאות השונות של השם הערבי של המקום, 'אבו לימון' ו'בית לימונה', יש לראות כשיבוש של שם הקדוש הנוצרי פנטילימון (Παντελεήμων, Saint Pantaleone). לפי עדות הנוסע האנגלי ר' פוקוק, שצוטטה לעיל, שרידי כנסייה חרבה שהוקדשה לו נצפו על ידו במרחק של כמיל מדרום לחורבות של תקוע (Pockoce 1745: 41). זה אכן תואם למיקומו של האתר בקצר אבו לימון.

תל ענתר (تل عنتر): שמו של היישוב מופיע במסורות בעל פה של בני אחת החמולות הנוצריות של בית לחם – ענאתרה – כמוצא המקורי שלהם. לפי מסורת זו אבותיהם היגרו משם לבית לחם, והוא היה ממוקם לדבריהם מדרום להרודיון. הדבר אירע, לפי אותה מסורת, בימיו של הסולטאן העות'מאני מוצטפא השני, ששלט בין השנים 1695–1703 (בנורה 1982: 139). ניתן לזהות את היישוב ברמה גבוהה של ודאות עם האתר 'קצר ענתר', הממוקם כחצי ק"מ מזרחית לח'רבת דיר בית לימונה שהוזכרה לעיל, וכשני ק"מ דרומית־מזרחית לח'רבת תקוע (נ"צ 614971/221876). במקום שרידי כנסייה הממוקמת במרכז מתחם מלבני בנוי, ובסקר הארכיאולוגי של הירשפלד נמצאו במקום רק שברי חרסים מהתקופה הביזנטית (הירשפלד 1985: 68–69). עם זאת, בסיוור באתר שערך מחבר שורות

אלה עם ח' שקולניק נמצאו בו גם חרסים מהתקופה הממלוכית ומהתקופה העות'מאנית. בקיר הדרומי של שרידי הכנסייה הביזנטית זוהו שרידי מחראב, המעידים על הפיכת המקום למסגד בשלב מסוים. ייתכן שאת האתר הזה יש לקשר לעדות הנוסע הצרפתי א' רוז'ה, המתוארכת לשנת 1631, שבה הוא מתייחס לכנסייה מעל קברו המסורתי של הנביא עמוס: "על מקום קבורתו נבנתה כנסייה אשר קמרונותיה נהרסו בידי הטורקים, אך רוב הקירות המקיפים אותה עוד נותרו על תילם. בתוך קירות אלו ישנו מסגד קטן, שבו המוסלמים מקיימים את פולחניהם" (Roger 1664: 212).

זוהי עדות לכך שבעת ההיא האתר ננטש מתושביו הנוצרים. לאור זאת, המסורת בעל פה של בני משפחת ענאתרה טועה בתיארוך הגירת אבותיהם הקדמונים מהמקום, ומבלבלת בין שני סולטאנים עות'מאנים בעלי אותו שם. נראה כי הגירתם הייתה בימיו של הסולטאן העות'מאני מוצטפא הראשון, ששלט בשנים 1617–1618 ו-1622–1623, ולא מוצטפא השני, ששלט בין השנים 1695–1703.

דיר בני שג'אע (מזרעת דיר בני שג'אע – مزرعة دير بني شجاع): כפר זה, הנזכר לראשונה בסג'ל משנת 1529 בהקשר למלחמה של השיח'ים המקומיים עם בני עדי מהכפר ארטס (סג'ל 1, עמ' 79), שוכן ככל הנראה בח'רבת אלדיר (נ"צ 617838/220045), כשני ק"מ צפונית לח'רבת תקוע. בין השנים 1525–1528 הכפר מופיע בדפטר העות'מאני ככפר קטן עם שישה בתי אב בלבד. ההכנסות מהכפר, שתושביו עסקו בגידול חיטה ושעורה, נאמדו ב־760 אקצ'ה. שלושה רבעים מהסכום הועברו בתימאר לספאהים השונים, בעוד שרבע היה בבעלות גבירה מכובדת בשם מלכה בנת אלמלוך אלכרכיה (בח'ית וסואריה 2005, כרך 1: עמ' 259). הכנסות הכפר גדלו משמעותית בעשור הבא ונאמדו ב־1,480 אקצ'ה בשנים 1538–1539. עובדה זו מעידה על גידול באוכלוסייה, על אף שהמקום נחשב 'מזרע' ולא כפר. כל הכנסותיו בעת ההיא היו שייכות לספאהי בשם אליאס בן מקצוד (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: עמ' 252). במפקד הבא, המתוארך לשנת 961 להג'רה (1553–1554), המקום עדיין היה מוגדר כמזרע, עם הכנסה שנתית בסך 1,500 אקצ'ה. שלושה רבעים מהסכום היו חלק מהתימור של הספאהי נצוח ג'אוש, בעוד שהרבע הנוסף היה חלק מההקדש של ביראם ג'אוש, שנועד למימון מדרסה וספרייה שייסד בירושלים (בח'ית וסואריה 2010, כרך 4: עמ' 513). בדפטר משנת 1596–1597 המקום מוזכר בתור כפר שבו שמונה בתי אב, שעסקו בגידול חיטה, שעורה, זיתים וכן בכורנות. כל ההכנסות מהמקום היו שייכות אז לספאהי בשם חסן בן עבדאללה (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: עמ' 383–384).

מזרעת בית פג'אר (مزرعة بيت فجار): המקום זהה כנראה לכפר בית פג'אר של היום (נ"צ 614724/214696), השוכן כשישה ק"מ מערבית לתקוע. האתר מוזכר כמזרע של הכפר תקוע בדפטר משנת 1596–1597. ההכנסות מהמקום, שהסתכמו ב־1,000 אקצ'ה בשנה, היו חלק מהזעאמה של ספאהי בשם ח'ידר (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: עמ' 425).

מזרעת מרציע (مزرعة مرصع): כפר־בת של תקוע, המוזכר בדפתרים החל משנת 1553–1554 (בח'ית וסואריה 2010, כרך 4: עמ' 314). ניתן לזהותו עם ח'רבת מרסיע (נ"צ 618838/215427), הנמצאת כשישה ק"מ צפונית־מערבית לתקוע, ליד היישוב אפרת של היום. בשנים 1596–1597 ההכנסות השנתיות מהמקום, שהיה חלק מאדמות הסולטאן (חאן שאהי), נאמדו ב־80 אקצ'ה (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: עמ' 321).

מזרעת נחילה (مزرعة نخيلة): מזרע של בית תעמר המוזכר רק בדפטר אחד, המתוארך לשנים 1538–1539. ההכנסות השנתיות מהמקום נאמדו ב־300 אקצ'ה, והוא היה חלק מהתימאר של ספאהי בשם יוסף (בח'ית וסואריה 2008, כרך 3: עמ' 276). ניתן לזהות את היישוב עם ח'רבת אלביצ'ה (נ"צ 619685/217599), הנמצאת כחמישה ק"מ מערבית לבית תעמר וכשני ק"מ דרומית לכפר ארטס. השטח שמצפון־מערב לחורבה זו נושא עדיין את השם 'אלנחלה', שאולי משמר את השם הקדום של האתר הסמוך.

ה. הנוודים באזור הרודיון והמסורות על אודות התנחלותם של ערב אלתעאמרה

כפי שעולה מהמקורות הכתובים שצוטטו לעיל, כבר במחצית הראשונה של המאה הט"ז נדדו מספר שבטים או מטות בדואים בסביבת הרודיון. בין השבטים הבולטים שחדרו למרחב ראוי לציין את השבט ערב אלמסאעד, שבניו שדדו את עדר הפרות של אנשי בית לחם בשנת 1558. שבט זה, שהתנחל ככל הנראה ממזרח לבית לחם, המשיך להטריד את הכפריים באזור ירושלים גם בשנים הבאות. הוא הצטיין בחוצפה ובתעוזה רבה במעשי שוד. בשנת 1565 שודדים משבט זה תקפו וגנבו עדר של 14 גמלים שהיה שייך למושל העות'מאני של דמשק, מוצטפא פאשה. העדר רעה ליד הכפר צור באהר, והשודדים רצחו את הרועה ודרשו מפאשה כופר של שש מטבעות סלטאני על כל גמל (סג'ל 46, עמ' 224.3). מסמך משנת 1571 מספר על תקיפת הכפרים רמון וכפר מאלכ, הנמצאים צפונית־מזרחית לירושלים, בידי אותו שבט (סג'ל 54, עמ' 566.1).

נראה שלפחות חלק משבט בדואי נוסף, ערב אלהתים, שהוזכר בקשר לשוד עדר הפרות לעיל, ישב אף הוא דרומית־מזרחית לבית לחם. השבט היה ביחסים מתוחים עם ערב אלמסאעד (כפי שמסתבר מסיפור גניבת הפרות): אחד ממטות שבט זה המוזכר בסג'ל לאת הוא מטה אלעסאכרה, או ערב עסאכרת אלהתים. שם המטה זהה לשם אחד המטות של שבט תעאמרה עד היום, ולא מן הנמנע שמוצאו אכן מהמטה של עסאכרת אלהתים.¹² שם המטה נזכר בתעודה משנת 1556, שבה מתועדת התחייבות ראשיו, השיח'ים עטאללה בן עאצי וע'ריב בן עמיר, לגבות מבני שבטם את המס השנתי בסך 15 כבשי צמר (סג'ל 33, עמ' 67.7).

שבט ערב אלהתים על שלושת המטות שלו – עסאכרה, שקיראת ועואזמה – נזכר גם בדפטר המתוארך לשנת 1005 להג'רה (1596–1597). לפי המסמך, מטה עסאכרה מנה בעת ההיא 55 בתי אב, מטה שקיראת 119 בתי אב, ומספר לא ידוע של בתי אב של עואזמה. השבט שילם לשלטונות מס שנתי בסך 100 כבשים ועיזים בשווי כולל של 3,000 אקצ'ה. לפי אותו מקור, מרכזו של השבט היה בסביבות יריחו (בח'ית וסואריה 2012, כרך 6: עמ' 365–370).

בסג'ל לאת של המאה הט"ז מאזור הרודיון נזכר עוד שבט – ערב אלעביאת. אחד מבני השבט – מחסן בן מחמד – מוזכר בתעודה משנת 1555 כאחד התושבים של הכפר בית תעמר (סג'ל 30, עמ' 253.1). יש לציין שאחד המטות של שבט תעאמרה היום נושא את אותו שם.

במהלך המאה ה־2 עלה לגדולה שבט נוסף, שדחק בהדרגה את שאר נוודי האזור או שילב את רסיסיהם אל תוכו.¹³ זהו שבט ערב אלתעאמרה, שהוזכר לעיל. שבט זה, שבניו שוכנים עד עתה בהרודיון ובסביבתו, הוא היום הגדול מבין שבטי הבדואים של מדבר יהודה. שמו של השבט, שעבר בעשורים האחרונים תהליך מואץ של נטישת אורח החיים החצי־נוודי והתקבע על הקרקע, מופיע לראשונה במסמכי בית המשפט השרעי של ירושלים מהמחצית השנייה של המאה ה־2.

מסורות בני השבט על אודות הגעת אבותיהם הקדמונים לסביבת הרודיון והתנחלותם בה בראשית התקופה העות'מאנית לוקטו, כפי שכבר צוין, באמצע המאה ה־20 בידי הארכיאולוג והדיפלומט הצרפתי ר' נוויל. אלה עיקרי דבריו:

לפי המסורת, מוצאם של שבט התעאמרה הוא מהשבט הערבי בני חארת'. אבותיהם ישבו תחילה בסמוך למדאין צאלח שבצפון חג'אז (צפון־מערב ערב סעודית של היום). בהמשך חלק מהשבט היגר צפונה, לשטח ירדן של היום, תחילה למעאן ולאחר מכן לוואדי מוסא שליד פטרה. בעקבות הבצורת הקשה שהייתה במאה ה־2, היגרו שבעה אחים מהשבט לאזור ירושלים והתיישבו בכפר בית תעמר. הדבר התרחש, לפי אותה מסורת, בסביבות שנת 980 להג'רה (כלומר בסביבות שנת 1572). שבעת האחים האלה היו אחמד, צלאח אלדין, עסכר, חסין, מחארב, סאלם ועבד אלרחמן. כל אחד מהאחים הפך לאב קדמון של אחת החמולות העיקריות המרכיבות את שבט תעאמרה כיום. בשעת הגעתם של האחים לבית תעמר ישבו בו שש משפחות ותיקות, שהתערבו במרוצת השנים עם צאצאי שבעת האחים והפכו לחלק מהשבט. משפחות ותיקות אלה היו עמר, מחמד, אבו הניה, אבו אלחור, פראיע'ה ושמש אלדין. על שם מקום מושבם החדש אימצו לעצמם המהגרים החדשים את הכינוי 'תעאמרה' (Couroyer 1951: 77-78, 84-88).

כעבור זמן קצר החלו בני התעאמרה להתקיף את שכניהם מדרום כדי להרחיב את שטח המחיה שלהם. לפי המסורת, בעת הגעתם גבלו אדמותיה של בית תעמר בדרום עם הכפר ח'רבת ח'ריתון, שתושביו השתייכו לשתי חמולות – ודאד ופאטמה. לאחר מתקפה לילית, שבה רצחו בני תעאמרה רועה כבשים מבני ודאד וגנבו את עדרו, פתחה משפחתו במלחמת חורמה נגדם. בני ודאד, שהשתייכו לסיעת 'קיס', נעזרו במלחמתם בתגבורת מבני הכפרים הסמוכים שהשתייכו לאותה סיעה (סעיר, שיוח', בני נעים, חלחול, בית אומר, יטא וסמוע). בני תעאמרה, שהיו פחות מאויביהם, נאלצו להימלט מבית תעמר ולהתיישב באזור ואדי אלקציר (נחל עמוס). בהמשך הם נדדו לסביבת אלבקיע (בקעת הורקניה), עין פשח'ה ופארעה (ככל הנראה עין פארה בוואדי קלט). (Couroyer 1951: 78-80).

ה'גלות' של בני תעאמרה נמשכה, לפי אותה מסורת, 40 שנה. בסופה הצטרפו בני השבט לסיעה של בני 'ימן'. הם נעזרו בבני שבט עובידיה, שישבו ליד מנזר מר סבא והשתייכו לאותה סיעה, והצליחו לשוב לבית תעמר. כאשר בני סיעת 'קיס' שמעו על שיבתם של בני תעאמרה הם החליטו לאחד כוחות, כדי להתקיפם במפתיע ולהשמידם כליל. נראה שבראש אויביהם של התעאמרה בעת ההיא עמדו בני הכפר סעיר בהר חברון. המסורת מספרת שמזימת הסעירים נחשפה לבני תעאמרה בזכות אחד מבני סעיר, שאימו הייתה מאותו שבט. הבחור הצליח לבוא לבית תעמר מחופש בבגדי אישה וגילה לקרובי משפחתו על הסכנה המרחפת מעליהם. בני תעאמרה מיהרו לעזוב את הכפר ונדדו צפונה לוואדי חלווה, הנמצא כשני ק"מ צפונית להרודיון (נ"צ 622458/223755), למעט משפחת

עביאת שלא עזבה את הכפר. אנשי 'קיס' יצאו מסעיר לכיוון בית תעמר, אך נדהמו לגלות שרוב אויביהם ברחו צפונה, ולכן התקדמו לכיוון ואדי חלווה. במקום התרחש קרב דמים שבו הקיסים ספגו מפלה קשה ונסו על נפשם. במנוסתם הם כילו את זעמם בבני משפחת עביאת, שנשארו בבית תעמר, והכחידו את רוב המשפחה (Couroyer 1951: 80-82).

לאחר הקרב הצליחו בני תעאמרה להטיל את מרותם על כל סביבת בית תעמר. הם אף השתלטו על בריכות מלח על שפת ים המלח, במקום הנקרא ברכת אלח'ליל אבו אבראהים. הדבר גרם למלחמות נוספות בין בני תעאמרה לשבטים שונים מהנגב הצפוני – תיאאה, קדיראת ועטיה – שכלל הנראה עסקו אף הם בהפקת מלח ולא רצו לאפשר לבני תעאמרה לפלוש לתחום מכניס זה (Couroyer 1951: 83-84).

המסורת מייחסת את ראשית המלחמה בין בני תעאמרה לחמולת ח'מיס מהכפר בית פג'אר לשנת 1511 להג'רה (1738). החמולה המוסלמית התגוררה בבית לחם, ונאלצה לעזוב עקב סכסוך עם הנוצרים המקומיים. לאחר מעברם לבית פג'אר החלו בני ח'מיס לתקוף את תושבי בית לחם, שפנו בבקשת עזרה לבני התעאמרה. הם הצליחו להביס את בני ח'מיס ולשים קץ למעשי האיבה שלהם נגד תושבי בית לחם. הפעולה הביאה לביסוס יחסי ידידות ושכנות טובה בין אנשי בית לחם לבני התעאמרה, שזכו בכבוד של ליווי שיירת הפטריארך היווני-אורתודוקסי בחג המולד בדרכו מירושלים לבית לחם וחזרה (Couroyer 1951: 88-89).

ככל הנראה יש לתארך גם את מלחמת האחים בתוך בני תעאמרה עצמם בסביבות שנת 1700. לפי המסורת, שני פלגים של השבט דאז – הצפוני (מטות שואורה, מסאעדה וקצאבה) והדרומי (מטות חג'אחג'ה, עביאת ומחארבה) – נלחמו זה בזה על השליטה במרחב. הקרב הגורלי התרחש למרגלות ההרודיון. הפלג הדרומי, שנתמך בידי השלטונות העות'מאניים וסיעת 'ימן', נחל מפלה מבני הפלג הצפוני ונאלץ לנדוד צפונה, בסמוך לעובידיה של היום (Couroyer 1951: 88-89).

מאבק זה מסמל את סוף תהליך ההתנחלות של בני תעאמרה באזור הרודיון, שכן במהלכו התגבשה בקווים כללים החלוקה הנוכחית של השבט למטות השונים והבעלות על תאי השטח.

דיון וסיכום

הצלבת המידע הרב על מרחב הרודיון במאות הט"ז-י"ח, העולה מתוך שלל המקורות הכתובים שהובאו לעיל, מאפשר לשחזר את סדר האירועים מתחילת התקופה העות'מאנית, שהובילו בסופו של דבר לנטישת מרבית אוכלוסיית הקבע ולהשתלטות הנוודים על המרחב. א. באמצע התקופה העות'מאנית האזור היה חקלאי בעיקרו. מלבד שני הכפרים הגדולים – תקוע ובית תעמר – מתועדים במקורות בני התקופה 11 כפריבת של שני הכפרים. לאור המספרים המופיעים בסג'לאת מסתבר שאוכלוסיית הקבע לא חרגה מ־1,000 נפשות בסך הכול, ומחציתה התגוררה בתקוע ובבית תעמר. במהלך שנות העשרים של המאה הט"ז הנהיגו בני שג'אע את בני תקוע וכפרי הסביבה נגד התאגדות כפרי גב ההר ליד בית לחם, שהונהגו בידי בני עדי מהכפר ארטס. במאבק נחלו בני שג'אע מפלה שהביאה לשקיעת הכפר תקוע, והתבטאה

בחדירת נוודי המדבר לאדמותיה ובנטישת האוכלוסייה הנוצרית, שהייתה עד אז רוב אוכלוסיית הכפר.

תהליכים אלה התבטאו בעלייה דרמטית במספר בתי האב המוסלמיים בתקוע ובבית תעמר מהמפקד של 1525–1528 למפקד של 1553–1554 (25–115 ו-9–70 בהתאמה). השינוי הדמוגרפי מעיד על התיישבות מהגרים מבחוץ בשני הכפרים, ועל ירידה חדה במספר בתי האב הנוצריים בתקוע.

ב. את הגידול בגודל האוכלוסייה המוסלמית בין השנים 1525–1554 יש לקשר לתחילת ההגירה של אבות שבט תעאמרה לאזור. יש לזכור שהמסורת שלהם בעל פה מתארכת את תחילת התהליך בסביבות שנת 980 להג'רה (1572), אך לפי המחקר הנוכחי יש להקדים אותה בכמה עשורים לפחות. נוסף על כך, הכינוי השבטי 'תעמרי' או 'תעאמרי' מתחיל להופיע בסג'לאת החל משנות ה-30 של המאה ה-17.

ג. את מאבקי ההתנחלות הראשונים של בני התעאמרה יש לתארך למחצית השנייה של המאה ה-17. תימוכין למסורת על אודות הקרבות האלה מופיעים במסמכי הסג'לאת משנות ה-50 של המאה ה-17, ומתארים את ההתנגשויות בין תושבי הכפרים השונים בסביבה. כפי שהוצג לעיל, מלבד בני התעאמרה, הכוחות הדומיננטיים במרחב באותה תקופה היו השבטים ערב אלמסאעד, ערב אלהתים וערב אלעטיה.

ד. את מפלת בני תעאמרה והגלייתם לאזור ואדי חלווה, המתוארות במסורותיהם, יש לתארך לעשורים האחרונים של המאה ה-17 – בסביבות שנת 1590. האירוע משתקף בירידה בכמות בתי האב בכפר בית תעמר מהמפקד של 1553–1554 למפקד של 1596–1597, וכן בירידה בהכנסות השנתיות של הכפר, בהתחשב באינפלציה החדה של ערך מטבע האקצ'ה במחצית השנייה של המאה ה-17.

ה. תחילת חזרתם של בני תעאמרה מגלותם בוואדי חלווה, שנמשכה על פי מסורתם כ-40 שנה, יש לתארך לכל המאוחר לשנות העשרה של המאה ה-17. 'כפרי התעאמרה' מוזכרים בסג'ל המתוארך לשנת 1614, שבו מוזכרים שמותיהם של נכבדי השבט דאז – מוסא בן סבע אלתעמרי, מפרג' בן תאיה, ג'ויפל בן סלימאן אלתעמרי, נאפע בן חביס ובג'אס בן נצאר (סג'ל 96, עמ' 41.3). לשיבתם של בני תעאמרה ולחידוש מלחמותיהם נגד אויביהם מסיעת 'קיס' אפשר לקשור את נטישת הכפר תקוע בידי אחרוני תושביו הנוצרים, שהתרחשה ככל הנראה – כפי שראינו בדוגמה של כפר־הבת תל ענתר – בימי הסולטאן העות'מאני מוצטפא הראשון. נראה שמלחמת ההשתלטות מחדש של בני תעאמרה על המרחב נמשכה גם בשנות ה-30 של אותה מאה, ואלה מתכוון א' רוז'ה בדבריו שנכתבו בשנת 1631:

"מסביב לאזור פזורים מספר כפרים עלובים בהם חיים ערבים אשר הפכו להיות נתיניו של הפאשה של ירושלים. אף על פי שהם מעבדים את הקרקע, הם לא חדלים מפשיטות וביזה במקומות שונים. אך ערבי המדבר שונאים אותם, משום שהם הפכו לנתיניהם של הטורקים". נראה שרוז'ה מכון את השם 'ערבי המדבר' לבני תעאמרה ובעלי בריתם.

- ו. במהלך המאבק באויביהם גרמו התעאמרה ובעלי בריתם לנטישת התושבים של מרבית יישובי הקבע (למעט בית תעמר ומזרעת פרידיס). כפי שראינו לעיל, את נטישת תושבי תקוע יש לייחס לפרק הזמן שבין השנים 1631 (ביקור רוז'ה) ל-1652 (ביקור דובדאן), אז הוזכר חורבנו הגמור של הכפר. נראה שהרצון לדחוק את יושבי הקבע מהמרחב דחף את בני תעאמרה ואת בעלי בריתם לעקור בשיטתיות את כרמי הגפנים, אחד הגידולים החשובים בסביבה, כפי שעולה מכתבי רוז'ה בשנת 1631 ומכתבי סוריוס בסביבות 1645, וכן מאחד ממסמכי הסג'לאת המתוארך לשנת 1654 ובו מתוארת עקירת כרמים בבקעה (בסמוך לשכונה הירושלמית המודרנית בעלת אותו שם), מדרום לירושלים (סג'ל 149, עמ' 162.1).
- ז. במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ז תקפו בני תעאמרה כפרים במרחב ירושלים שהשתייכו לסיעת 'קיס' העוינת להם, כמו למשל את הכפר מלחה בשנת 1653 (סג'ל 163, עמ' 178), וכן את כוחות הצבא העות'מאני. בני תעאמרה היו ככל הנראה השודדים האלמונים שתקפו וניסו לכבוש, ללא הצלחה, את מצודת קלעת אל-בראק הממוקמת ליד ברכות שלמה בשנת 1658 (סג'ל 156, עמ' 143).
- ח. כפי שהזכרנו לעיל, בסביבות שנת 1700 או מעט מוקדם יותר התחוללה מלחמת אחים בין בתי התעאמרה. במהלכה הפלג הצפוני, שנתמך בידי השלטונות העות'מאניים, הובס בידי הפלג הדרומי שקיבע את אחיזתו בהרודיון וסביבתו והדף את אויביו המובסים צפונה.
- ט. תיאור ביקורו של ר' פוקוק בשנת 1738 ממחיש באופן ברור את סיום השתלטות בני התעאמרה על המרחב. כפי שמציין פוקוק, את ביקורו הוא תיאר מול "השיח" של הר הפרנקים" (כלומר הרודיון), שסיפק לו בני לווייה חמושים. מתיאורו של פוקוק עולה שבעת ההיא האזור היה ריק מיישובי קבע, למעט בית תעמר. כפי שעולה משלל המקורות, ראשית התקופה העות'מאנית היא אחת מתקופות המפתח החשובות בתולדות האזור. בעקבות אירועים פוליטיים ודמוגרפיים שהתרחשו במהלך המאות הט"ז והי"ז שינה כל המרחב שמדרום-מזרח לבית לחם את פניו ללא היכר. הסביבה הכפרית שהתקיימה במרחב החל מהתקופה הביזנטית נעלמה כמעט לגמרי תוך כמאה וחמישים שנה לאחר הכיבוש העות'מאני, בעקבות ההשתלטות האלימה של הנוודים והנסיגה ההדרגתית של המזרע מפני הישימון.
- התופעה, שהתרחשה בסוף ימי הביניים או בראשית העת החדשה גם באזורים אחרים בארץ ישראל (רמת הגולן ועמק בית שאן), אינה ייחודית רק להרודיון. ואולם, בניגוד למקומות אחרים בארץ ישראל, על שטח זה יש מקורות כתובים מסוגים שונים ומגוונים השופכים אור על תולדות אזור במאות הט"ז-י"ח. המידע הזמין מאפשר לחוקרי האזור ולחוקרי התקופה לעקוב אחר השלבים השונים של התהליכים ההיסטוריים שהביאו בסופו של דבר להפיכת המרחב לשטח מדברי המיושב באוכלוסייה חצי-נוודית עד אמצע המאה הכ'.

הפניות

- אבשרלי מ' ואלתמימי מ"ד 1982. **אוקאף מלכ אלמסלמין פי פלסטין**. איסטנבול.
אל-קרנה ד"ס 2017. **בית אלשער אלאח'יר פי פלסטין: עשאאר ערב אלעאמרה אנמוד'ג'אן**. עמאן.
- בח'ית מ"ע 2011–2013. **סג'ל מחכמת אלקדס אלשרעיה רקם 1**: פהרסה תחליליה. עמאן.
- בח'ית מ"ע וסואריה נ"ר 2005–2012. **לואא אלקדס אלשריף מן דפתר מפצל לואא צפד וע'זה ואלקדס אלשריף: דראסה תחליליה ללנצ אלעת'מאני ותרג'מתה אלא אלערביה מע אלשרוחאת אלאיצ'אחיה**. עמאן.
- בנורה ת' 1982. **תאריח' בית לחם, בית ג'אלא, בית סאחור – "אפראתא"**. ירושלים.
- הירשפלד י' 1985. **סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת הרודיון (הר הורדוס)**. ירושלים.
- יולנאי ז' 1962. **מצבות קודש בארץ ישראל**. ירושלים.
- ע'ושה מ"ה 2009. **אלאוקאף אלסלאמיה פי אלקדס אלשריף: דראסה תאריח'יה מות'קה**. איסטנבול.
- רבאיעה א' 2011. **תאריח' אלקדס פי אלעצר אלעת'מאני פי צ'וא אלות'אאק ח'לאל אלקרן אלסאבע עשר**. חיפה.
- רבאיעה א' (עורך) 2013–2020. **סג'לאת מחכמת אלקדס אלשרעיה**. איסטנבול.
- רבאיעה א' (עורך) 2022א. **סג'ל מחכמת אלקדס אלשרעיה**. רקם 22. ירושלים.
- רבאיעה א' (עורך) 2022ב. **סג'ל מחכמת אלקדס אלשרעיה**. רקם 58. ירושלים.
- שמואלי א' 1970. **התנחלות הבדווים של מדבר יהודה**. תל אביב.
- Affagart G. 1902. *Relation de Terre Sainte (1533-1534) par Greffin Affagart*. Paris.
- Couroyer B. 1951. Histoire d'une tribu semi-nomade in Palestine. *Revue Biblique* 58, No.1 (Janvier 1951): 75-91.
- Cruciani L. 2000. Barbone Morosini, Pellegrinatio in Terra Santa. *Studia Orientalia Christiana* 33: 251-336.
- de Bruijn C. 1698. *Reizen van Cornelis de Bruyn door de vermaardste deelen van Klein Asia, de eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, etc., mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina : verrijkt met meer als 200 kopere konstplaten..., alles door den auteur selfs na het leven afgetekend*. Delft.
- di Fedanzola G. 2003. *Descriptio Terrae Sanctae*. Jerusalem.
- Doubdan J. 1661. *Le voyage de la Terre-sainte, contenant une veritable description des lieux plus considerables que N.S. a Sanctifie, de la presence, predications, miracles & souffrances: l'Etat de la ville de Jerusalem, tant ancienne que modern*. Paris.
- Hiestand R. 1985. *Papsturkunden für Kirchen im Heiligen Lande*. Göttingen

- Fabri F. 1893. The Book of Wanderings of Brother Felix Fabri. *Palestinian Pilgrims Texts Society*. A. Stewart, trans. Vol. VIII. London.
- Hirschfeld Y. 2000. The monastery of Chariton: survey and excavations. *Liber Annuus* 50: 315-362.
- İnalçık H. 2012. Timar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Vol. 41. Istanbul. Pp.168-173.
- Lewis B. 1979. Ottoman Land Tenure and Taxation in Syria. *Studia Islamica* 50: 109-124.
- Mariti J. 1770. Viaggi Per L'Isola Di Cipro E Per La Soria E Palestina Fatti Da Giovanni Mariti Fiorentino Dall' Anno MDCCLX Al MDCCLXVIII, vol. 4, Lucca.
- Nau M. 1754. *Voyage nouveau de la Terre-Sainte, enrichi de plusieurs remarques particulieres qui servent à l'intelligence de la Sainte Ecriture*. Paris.
- Pamuk Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge.
- Pococke R. 1745. *A Description of the East and Some other Countries, Vol. II. Part 1, Observations on Palæstina or the Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus, and Candia*. London.
- Pringle D. 1998. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, vol.2. Cambridge.
- Prokofeva N.I. 1984. *Kniga xozhdenij: Zapiski russkix puteshestvennikov XI – XV vv.* (The Book of Pilgrimages: Travel narratives of Russian travelers of XI-XV centuries). Moscow.
- Roger E. 1664. *La Terre Sainte, ou, description topographique tres-particulier des saints lieux & de la terre de promission*. Paris.
- Röhrich R. 1893. *Regesta Regni Hierosolymitani, 1097–1291*. Innsbruck.
- Sahillioglu H. 1989. Akçe. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Vol.2. Istanbul. Pp. 224-227.
- Suriano F. 1949. *Treatise on The Holy Land*. T. Bellorini and E. Hoade, trans. (Collectio Maior 7). Jerusalem
- Surius B. 1666. *Le Pieux Pelerin, Ou Voyage De Ierusalem, Divisé en trois Livres, contenant la description Topographique de plusieurs Royaumes, Pais, Villes, Nations estrangeres, nommément desquatorze Religions Orientales, leurs moeurs, & humeurs tant en matiere de Religion, que de Civile conversation. &c. Ioint un discours de l'Alcoran, et un Traicté, de la Cité de Ierusalem, et de tous les Saints Lieux de la Palestine. Le tout remarqué et recüeilli par le R. Pere Bernardin Surius Recollect, President du Saint Sepulchre, et Commissaire de la Terre Sainte es années 1644. 1645. 1646. 1647*. Brussels.
- van Cootwijk J. 1619. *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum :in quo variarum gentium mores et instituta: insularum, regionum, vrbium situs... vnâ cum euentis, quæ auctori... acciderunt, dilucidè recensentur... / auctore Ioanne Coutuico*. Antwerpen.
- von Troilo F.F. 1676. *Franz Ferdinand von Troilo aus Ober-Schlesien Orientalische Reise-Beschreibung*. Dresden.

Wilson C. 1881. *Picturesque Palestine, Sinai and Egypt*. Vol.1. New York.

Zeebout A. 1998. *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Hilversum.

Zuallart J. 1608. *Le tres devot voyage de Ierusalem, avecq les Figures des lieux saints, & plusieurs autres, tirées au naturel*. Anvers.

הערות

- 1 ברצוני להביע את הערכתי העמוקה לד"ר יחיאל זלינגר ממרחב ירושלים של רשות העתיקות על תמיכתו הרבה במהלך כתיבת מאמר זה.
- 2 תימאר (timar) הוא מושג המתייחס לנחלה קטנה יחסית, שההכנסות ממנה לא עלו על 20,000 מטבעות אקצ'ה בשנה. בעלי התימארים התחלקו לשתי קבוצות, לפי גובה ההכנסה השנתית: א. ג'בלי (cebeliler) – ההכנסה השנתית לא עלתה על 3,000 אקצ'ה. הבעלים התחייבו להתייצב בשדה הקרב במקרה הצורך, לבושים בשריון פשוט משובץ בלוחיות מתכת. ב. ספאחים – בעלי אחוזות גדולות יותר, שההכנסה השנתית שלהם עלתה על 3,000 מטבעות אקצ'ה. הספאחים התחייבו להתייצב לשדה הקרב עם שריון יקר יותר, עשוי מטבעות ברזל. במאה ה־17 נמנו ברחבי מחוז דמשק של האימפריה העות'מאנית (שאליו השתייך גם אזור ירושלים) 4,000 נחלות תימאר. יותר משני שלישים מהן (2,750) היו נחלות קטנות של ג'בלי (İnalçık 2012: 169-170).
- 3 זעאמה (zeamet) היא נחלה גדולה יותר מנחלת התימאר. ההכנסות השנתיות שלה נאמדו בדרך כלל בסכומים שבין 20,000 ל־30,000 אקצ'ה בשנה, והיו יכולים להגיע גם עד 100,000 אקצ'ה (Lewis 1979: 116).
- 4 מקור מידע חשוב זה לא פורסם עד עתה ונמצא רק בכתבי יד. את המיקרופילמים של כל הסג'לות, המתפרסים על יותר מ-300 כרכים שכל אחד מהם כולל מאות עמודים, אפשר למצוא בספריה הלאומית בירושלים. כלי עזר חשוב, המסייע רבות במלאכת הניווט הלא פשוטה במידע הרב, הוא המפתחות לרבים מהסג'לות של המאות ה־17–18 שפורסמו בעשורים האחרונים בידי כמה חוקרים. בהם יש לציין את העבודות של מחמד בח'ית (בח'ית 2011–2013) ואבראהים רבאיעה (רבאיעה 2013–2020; רבאיעה 2022א; רבאיעה 2022ב), שהסתייעתי בהן רבות במהלך איסוף הנתונים למאמר.
- 5 מסורות על אודות מוצא והתנחלות שבט תעאמרה באזור רוכזו ונרשמו בידי הארכיאולוג הפרהיסטוריון הצרפתי רנה נוויל (René Neuville), שהיה הקונסול הכללי של צרפת בירושלים בין השנים 1946–1952. תוצאות מחקרו פורסמו בשנת 1951 בכתב העת Revue Biblique בידי התיאולוג הצרפתי ברנאר קורוייה (Bernard Couroyer) מה'אקול ביהליק' בירושלים (Couroyer 1951). המסורות על אודות מוצא המשפחות הנוצריות בבית לחם רוכזו בספרו של ההיסטוריון הערבי־נוצרי תושב בית סאחור, תומא בנורה (1982: 138–144).
- 6 כידוע, עד המאה ה־17 האזורים הכפריים של ארץ ישראל סבלו ממלחמות בלתי פוסקות בין סיעות 'קיס' ו'ימן'. היסוד לחלוקה זו היה ההשתייכות הגאולוגית של משפחה זו או אחרת לשבטים צפון־ערביים (קיס) או דרום־ערביים (ימן). במהלך התקופה העות'מאנית גם הנוודים וגם אוכלוסיית הקבע הכפרית של הארץ השתייכו לאחת הסיעות האלה. הדגלים הלבנים היו אחד הסמלים של סיעת 'ימן', שאליה השתייכו בני שבט התעאמרה.
- 7 הדוגמה הבולטת לסוג זה של נוסעים הוא הנוסע הבא אחרי פוקוק להרודיון – האיטלקי ג'ובאני מריטי (1736–1806) – שהגיע לארץ בשנת 1767. הוא היה הראשון ממבקרי המקום שזיהה נכונה את "הר הפרנקים" עם הרודיון של ימי הבית השני (Mariti 1770:256).
- 8 ספרי הקדסטר העות'מאניים, שרבים מהם השתמרו בארכיונים באיסטנבול, מאגדים מידע רב הקשור למיסוי ולבעלות הקרקע בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. מסוריה רבתי השתמרו

בעיקר הספרים מהמאה ה"ז. ספרי הקדסטר הקשורים לאזורנו מהמאות הבאות כמעט שלא השתמרו, חוץ מתקופת ביניים קצרה (בתקופת שלטון הוויזירים ממשפחת קופרולו, בעשורים האחרונים של המאה הי"ז) ועד המאה הי"ט (Lewis 1979: 109). בשנים האחרונות פורסמו כל ספרי הקדסטר של המאה ה"ז העוסקים בנפת ירושלים, בצורת פקסימילה של המקור הטורקי העות'מאני לצד תרגום לשפה הערבית, בידי החוקרים הירדנים מ' בח'ית ונ' סואריה (בח'ית וסואריה 2005-2012).

9 סלטאני (سلطاني, sultani) היה מטבע זהב עות'מאני שהטבעתו החלה בשנת 882 להג'רה (1477-1478), בימי הסולטאן מחמד השני 'הכובש'. משקלו התקני של המטבע היה שווה לכ-3.45 גרם, והוא היה למעשה גרסה עות'מאנית של הדוקט הוונציאני. משקלו של המטבע נשאר יציב לאורך כל המאה ה"ז. הוא החל לאבד מערכו רק לקראת תחילת המאה הי"ז, בעקבות האינפלציה הכללית שממנה סבלה הכלכלה העות'מאנית דאז (Pamuk 2000: 61-62).

10 רטל (رطل) – אחת ממידות המשקל המקובלות באימפריה העות'מאנית. באזור ירושלים היה מקובל להשתמש במידה מיוחדת של 'רטל ירושלמי' (رطل قدسي), שהיה שווה ל-12 אוקיות. כל אוקיה הייתה שווה ל-208.33 גרם, ולכן רטל ירושלמי היה שווה לכ-2.5 ק"ג (רבאיעה 2011: 402).

11 קנטאר היא מידת משקל ששימשה בדרך כלל לשקילת דגנים. הקנטאר הירושלמי במאה הי"ז היה שווה למאה רטל, והגיע אפוא לכ-250 ק"ג (רבאיעה 2011: 402).

12 לדעת א' שמואלי, שבט התים (אהתם) היה השבט הדומיננטי מבין השבטים הבדואים בצפון מדבר יהודה, ולחץ את בני השבטים האחרים באזור זה (תעאמרה, עבידיה וסואחרה). השבט הובס והושמד בחלקו הניכר בידי קואליציה של פלאחים מהכפרים הנמצאים מזרחית לירושלים (אבו דיס, דיר דבואן ועוד). מרבית בניו ששרדו ברחו לעבר הירדן המזרחי. בני תעאמרה השתלטו על האדמות שהיו שייכות לו באלבקיעה (בקעת הורקניה. שמואלי 1970: 30).

13 הדוגמאות הבולטות למטות כאלה בתוך שבט תעאמרה של היום הן מטה ערוג', שלפי המסורת שלו אבותיו היגרו לאזור בית לחם לפני כ-300 שנה (בראשית המאה הי"ח) מאזור תדמור שבמדבר הסורי, וכן מטה עביאת, שהוזכר לעיל, המגולל את אילן היוחסין שלו לשבט בני מטיר (אל-קרנה 2017: 61-62).

14 אקצ'ה (Akçe – כלומר 'לבנבן') הוא מטבע כסף עות'מאני קטן ממדים, שטביעתו החלה במהלך המאה הי"ז. במהלך המאה הי"ז כמות הכסף במטבע זה ירדה בהדרגה מ-0.731 גרם בתחילת המאה ל-0.323 גרם בסופה, ובעקבות כך ירד גם ערכו (Sahillioğlu 1989: 224-226).

15 הירידה במספר התושבים הנוצרים בכפר והעלייה במספר המוסלמים בין השנים 1525-1553 מצביעות בבירור על התהליכים הדמוגרפיים מרחיקי הלכת (נטישת האוכלוסייה הנוצרית וכנראה התיישבות של אוכלוסייה נודית לשעבר במקומה), שעליהם ידובר בהמשך המאמר.

16 העלייה החדה בעלות מס הגולגולת (מ-60 אקצ'ה בראשית המאה הי"ז ל-90 אקצ'ה בסוף אותה מאה) נובעת מירידת כמות הכסף במטבע האקצ'ה, מ-0.731 גרם בתחילת המאה ל-0.323 גרם בסופה (Sahillioğlu 1989: 226). כתוצאה מכך הואצה האינפלציה.

